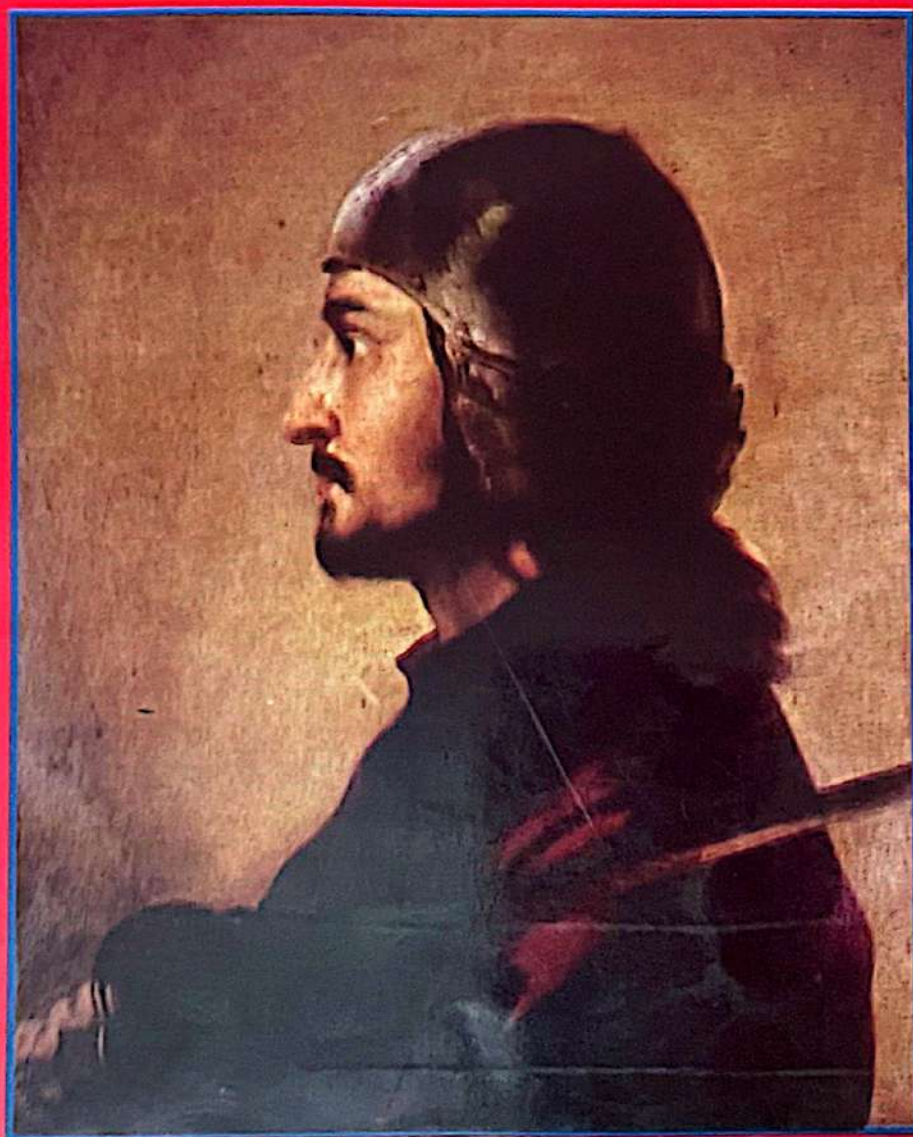

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2017

№ 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2017, № 4 (254)

(OKTYABR-DEKABR)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ
METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

† S.Hüseynoğlu – Yenilik-ciddi tədqiqat tələb edir	3
— V.Qurbanov, X.İbrahimov, F.Cabbarzadə – Təhsil fəlsəfəsi: yeniliklər, problemlər, vəzifələr.....	6
— F.Rəhimli – Nəsrin tarixi qəhrəmanları və ədəbi-tənqid	12
— S.Nəcəfova – Nitq mədəniyyəti: ziddiyyətli fikir və mülahizələr	21
— S.Hüseynova – Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən.....	30
— Q.Əmircanova – Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Qarı dağı” hekayəsinin ideya-bədii xüsusiyyətləri	33
— R.Qasımov – Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığında milli düşüncə və vətəndaşlıq ideyalarının təcəssümü	37
— E.Əliyev – Çingiz Aytmatovun “Manqurt” əsərinin təhlilində yeni texnologiyalardan istifadə	43
— Ü.Aslanova – Professor Yusif Seyidovun sintaksislə bağlı mülahizələri	48
— R.Xambatova – İsmi mənsubiyyət şəkilçilərinin tədrisində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması	52
— N.Qasımova – Sözü semantizasiyasının öyrədilməsi	57
— S.Quliyeva – Söz sonunda ç – c samitlərinin yazılış və tələffüz normalarının tədrisi	60

DİL SİYASƏTİ

† A.Babayev – Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilimiz uğrunda mübarizəsi	65
--	----

ƏDƏBİ VƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

— M.Aslanlı Huntürk – Həqiqi həqiqətdə olduğu kimi.....	72
---	----

YENİ NƏŞRLƏR

† M.Babbarlı – Dilimiz mədəni kimliyimizdir	77
---	----

***
Cildin 1-ci səhifəsində Mirzə Cahanşah Həqiqi

Metodika: təcrübə və nəzəriyyə

YENİLİK CİDDİ TƏDQIQAT TƏLƏB EDİR...

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu yaxınlarda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində keçirilən konfransda bir orta məktəb müəlliminin təlaş dolu çıxışını dinləməşəydim, bu yazı da meydana çıxmıyacaqdı. Müəllimin dediklərini olduğu kimi təkrar edirəm: “Yeddinci sinifdə keçdiyim açıq dərstdə ev tapşırığı verərəkən şagirdlərə dedim ki, Azad və Fərdə surətlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin, Venn diaqramından istifadə edin. Dərstdə iştirak edən müəllim yoldaşların çoxu “Venn diaqramı” sözlərini işlətdiyim üçün mənə irad tutdu. Onların fikrincə, biz *şaxələndirmə, BİBÖ, Venn diaqramı, fasilələrlə oxu və s.* istifadə etsək də, onların adını çəkməməliyik, yəni onların adını şagirdlərin bilməsi vacib deyil. Mən onlarla şərhəşməməyəm da, yeni qəbul etdiyim V sinifdə tətbiq etdiyim metodların adlarını çəkmir, onlardan istifadə qaydalarını praktik olaraq öyrətməklə kifayətlənirdim. Bu, ciddi çətinlik yaradır, hər dəfə uzun-uzadı izahat verərək şagirdlərə nə etməli olduqlarını anladırıdım. Bir müddət sonra isə sinifdə həm gülüş, həm də təəssüf doğuran bir hal müşahidə etdim; hansı metodu tətbiq etmişdiksə, şagirdlər ona ad qoymuşdular. Bunu təsadüfən bildim. “Yetim İbrahimin nağlı” öyrənilərkən padşahla vəzirin müqayisəsi üzrə tapşırıq vermişdim, şagirdlərin bir-birinə dediklərini ucadan təkrar etmələrini xahiş etdim. Onlardan biri utana-utana dedi: – Müəllim, qarpız şəkli çəkməyik?”

Müqayisənin nəticələrinin əks olunduğu bu diaqramı şagirdlərim “qarpız şəkli çəkmək” kimi yadda saxlayırdılar”.

Çıxış edən müəllim konfransda iştirak edən metodist alimlərdən məsələyə münasi-

bət bildirməyi xahiş edir, həqiqəti üzə çıxartmaq istəyirdi. Əlbəttə, məsələyə münasibət bildirildi, problemin haradan və necə yaranmış barədə də ətraflı danışıldı. Lakin bu qəbildən suallar müəllimlərin arasında geniş yayıldığından konfransda deyilənlərlə kifayətlənməyi məqbul saymadıq, mövqeyimizi oxucularla paylaşmağı lazım bildik. Son illər pedaqoji anlayış və terminlərin xeyli artması, əlbəttə, çətinlik yaradır. Uzun illər işlədiyimiz, səslənmə baxımından da məqbul sayılan bir çox terminlərin yeni adda, həm də yersiz olaraq, pedaqoji ədəbiyyatımıza yol tapması, haqlı olaraq, narazılığa səbəb olur. Onların adlarının öyrənilməsi, mənə baxımından fərqləndirilməsi və s. asan olmur. Bu baxımdan şagirdlərin də, belə demək olarsa, termin yükünün çoxaldılması məqsədsəuyğun deyildir. Lakin bir sıra anlayış və terminlərin həm mahiyyətinin, həm də adlarının şagirdlərə öyrədilməsi vacibdir. Çünki onlar dərstdə özlərini o qədər çox və ardıcıl göstərər ki, ad çəkməmək mümkün deyildir. Bu, hələ işin bir tərəfidir. Unudulmamalıdır ki, termin və anlayışların öyrədilməsi və fərqləndirilməsi təlim işinin sonrakı təşkili üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, təcrübə göstərir ki, müəllim ikihissəli gündəlik deyilən “metodun” (dırnaqda ona görə yazıram ki, onun metod adlandırılmasını doğru hesab etmirəm) mahiyyətini, tətbiqi qaydalarını öyrətməkdə çətinlik çəkmir. Bu “metodun” necə adlanması da şagirdlərə çatdırılır. Və tez-tez də evə bu məzmununda tapşırıq verilir: Əsərlə bağlı düşüncələrinizi ikihissəli gündəlikdə yazın. Bu, icra edəcəkləri işlə bağlı şagirdlərdə aydın təsəvvür yaradırsa, nəyi pisdir? Eləcə də, *BİBÖ*,

şaxələndirmə (klaster), nişanlama ilə oxu (INSERT), rollu oxu... ilə praktik tanış olan şagirdlərə onların adının öyrədilməsi işimizə ancaq fayda gətirir. Daha dəqiq deyilsə, müəllim şagirdlərinə yerinə yetirəcəkləri işi birbaşa adı ilə təklif edir, heç bir əlavə izahat filana ehtiyac da qalmır...

Məni narahət edən mühüm məsələlərdən biri odur ki, pedaqoji ədəbiyyatımıza yanlış, pəltək dildə gətirilənlər barədə sonralar nə qədər yazılsa da, təbliğat aparılsa da, nöqsanı aradan qaldırmaq, qüsura düzəliş vermək olmur. "Novator alimlər" (oxu: "tərcüməçi alimlər") "anlayışın çıxarılması" deyilən bir iş növündən (onu da metod sayırlar) ardıcıl danışirlər. Onun mahiyyətini, tətbiqi qaydalarını bir neçə mənbədən (tutuquşu kimi bir-birini təkrar edirlər; götürdükləri mənbə eynidir axı...) diqqətlə öyrəndim və öz iş təcrübəmdə – məktəbdə xeyli dəyişiklik və yaradıcılıqla tətbiq etdim. Şagirdlər də, özüm də məmnun qaldım. Amma onu "anlayışın çıxarılması" adlandırılmasını bir kənara qoydum, çünki hərfi tərcümədir. Yaxşısı belədir: *anlayışın müəyyənləşdirilməsi*, yaxud *anlayışın tapılması*. Və bir bəla da budur ki, müəllimlərimiz bu qəbildən məsələlərdə yaradıcılıq, yenilik etməkdən çəkinirlər. Məsələn, "tərcüməçi alimlər" qeyd edirlər ki, anlayışın müəyyənləşdirilməsindən dərslərin motivasiya mərhələsində istifadə olunur. Lakin əlahəzrət praktika təsdiq edir ki, o, bədii əsərin təhlilində tətbiq edilə bilər və nəticəsi də faydalı olur. Fikrimin canı odur ki, bu məsələlərə yaradıcı yanaşmaq, yeniləşdirməyə səy göstərmək vacibdir. Bu gün idxal olunan onlarla "təlim metodunun" hamısı faydalıdır? Əlbəttə, yox. Onların vətəninə məsələyə, şübhəsiz, fərqli yanaşılır, daim təkmilləşmə və yeniləşmə aparılır. Bu gün bizdə faydalı sayılan, necə deyirlər, gözümüzdə təpiklərimiz orda, bəlkə də, artıq yararsız və ya az faydalı hesab olunur. Pedaqoji ədəbiyyatımıza səpələnən "metodların", tapşırıq mo-

dellərinin mahiyyəti, tətbiqi ilə bağlı yazılan mütaliə edəndə dərslərimizin məqsədindən, quruluşundan, imkanlarımızdan çox-çox fərqli, hətta bəzən onlara zidd mövqe ilə qarşılaşırsan. Məsələn, həmin yazılarda bir metod, yaxud bir tapşırıq modelindən danışılarda onun tətbiqi üçün 50-60 dəqiqə vaxtın lazım olması, şagirdlərin sayının 90 nəfərə qədər ola biləcəyinin mümkünlüyü vurğulanır. Bu, fərqli təhsil sistemindən, təlimin fərqli təşkilindən irəli gələn məsələdir. Belə olan halda idxal olunan metod, priyom, iş növünün və s. məktəbdə eksperiment əsasında yoxlanılması vacib deyilmi? Əlbəttə, vacibdir. Bu isə ciddi elmi araşdırma, başlıcası isə ardıcıl eksperiment tələb edir. Belə olanda tətbiq olunanların faydalılıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək xeyli asanlaşır. Ədəbiyyat dərslərində aparılmış eksperimentin bəzi nəticələrini diqqətə çatdırıram. 2005-2009-cu illərdə fəal/interaktiv "metodların" tətbiqi yollarını xüsusi həvəs və mənəvi açıqla araşdırırdım. İki məktəbdə işləməyim geniş əl-qol açmağa imkan vermişdi. "Metodları" müxtəlif siniflərdə, fərqli təlim materialları üzrə tətbiq edir, vəziyyəti təhlil edir, nəticələrin müqayisəsi əsasında obyektiv qənaətə gəlməyə çalışırdım. Üç ildən artıq çəkinmədən araşdırdımdan məna aydın oldu ki, fəal/interaktiv təlimin məktəbdə uğur qazanmasının birinci şərti təlim materiallarının ikiqat azaldılmasıdır. Yəni, məsələn, V sinifdə 19-20 əsər yox, 11-12 əsər tədris olunmalıdır. Məhz bu halda fəal/interaktiv dərslərin tələblərini həyata keçirmək, təklif olunan "metodları" səmərəli tətbiq etmək mümkündür. (Yeri gəlmişkən: Bu tələb əsas götürülməklə VI sinif üçün hazırladığımız "Ədəbiyyat" dərsləyi süni əngəlləri aşma bilmədi). Təşkil etdiyim eksperimentdən bir faktı xatırladıram. VIII sinifdə Ə. Haqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsinin tədrisində (məzmun üzrə iş aparılarkən) ziqzaq ("mozaika" da deyilir; biz "zəncirvari oxu" adlandırmışıq) "meto-

dunu" tətbiq etmək üçün ciddi hazırlıq işi apardım. Şagirdlər icra edəcəkləri iş barədə zəruri təlimat almışdılar. Sərf olunan vaxt məni heyrtləndirdi: İki saat dərslər müddətində yekunlaşdırmaq mümkün oldu. Bu vəziyyət digər təlim materiallarının tədrisində də təkrar olundu...

Yenilik, təbiidir ki, özü ilə yeni əndişələr də gətirir. Bunun aradan qaldırılması metodist alimlərlə orta məktəb müəllimlərinin birgə fəaliyyəti, əməkdaşlığı sayəsində mümkündür. Bu gün həllini gözləyən onlarla problem, məsələ və suallar var. Bunun həlli bir neçə xarici məqalənin, təlimatın tərcüməsi ilə (hələ onların hansı dərəcədə etibarlı olduğunu demirəm) mümkün deyildir. Bu, idxal olunanların, tətbiq edilənlərin yerində sistemli öyrənilməsinə və araşdırılmasına tələb edir.

Elə buradaca yadıma komik bir əhvalat düşdü. Kurikulumla bağlı rayonlarda treninqlərdə oldum. Aradan bir müddət keçəndən sonra, yəni dərslər başlayandan az keçmiş Qaxdan, Oğuzdan, Balakəndən və digər rayonlardan telefonuma ara vermədən zənglər gəlməyə başladı. Müəllimlər şikayətləndirdilər ki, ev tapşırığının verilməsi barədəki fikrimə məktəb rəhbərliyi etiraz edir. Qax rayonundan zəng edən Vəfa müəllimə göz yaşları içində dedi: "Ev tapşırığı verdiyimə görə açıq dərslərimə zərər hesab etdilər. Deyirlər ki, sizin təlimçidən – Soltan müəllimdən başqa, hamı ev tapşırığının verilməsinin əleyhinədir, hətta "Mədəd" təşkilatından gələnlər də... Onu da deyirlər ki, fəal/interaktiv dərslərin mərhələlərində sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması da yoxdur, bunlara da dərslərdə vaxt ayırmaq olmaz".

Buna bənzər başqa bir əhvalatı da xatırladım. Adlı-sanlı bir metodist alim 2009-cu ildə dedi ki, təlimin təşkil forması kimi sinif-dərs 2017-ci ildə mövcud olmayacaq. Bunun cəfəngiyyət olduğunu kəsdirdiyimdən – "Nə yaxşı ki, o vaxt mən

olmayacağam" – dedim. Yəni "Bu, mümkün deyildir" demək istəyirdim. Sinif-dərs fərqli forma ala bilər, məsələn, ABS-da şagirdin iştirakının vacib olmadığı dərslər var, lakin əsas fənlər üzrə dərslərdə iştirak etmələri vacibdir, lakin onun – dərslərin bilmərtə ləğvi mümkün deyildir. *Dediyim odur ki, dərslər varsa, sinfin təşkili də var, ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsinin yoxlanılması da... və ev tapşırığı da... Məktəbin maddi durumu artanda şagird dərslərinə burada hazırlaşmaq imkanı əldə edəcək...*

Yuxarıdakı fikrimin üzərinə qayıdıram. İstedadlı və zəhmətkeş metodist alimlərin vaxtaşırı xarici ölkələrə ezam edilməsi, orada proqram əsasında qısamüddətli fəaliyyət göstərməsi, qayıdıandan sonra bizim üçün treninqlər keçirməsi, əcnəbilərin son tədqiqatlarının nəticələri ilə həmkarlarını tanış etməsi bir çox problemlərin uğurlu həllinə, ağılabatan tədqiqatların ərsəyə gəlməsinə imkan yaradardı. Belə olsa, fərqli fikirlərə meydan açan şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də bir sıra digər mühüm məsələlərlə bağlı mübahisələrə də son qoyular. Belə olsa, inanıram ki, məsələn, etəyindən möhkəm yapışdırdığımız B.Blumdan da canımız qurtarar, daha müasir və əsaslandırılmış taksonomiyalarla işləmək imkanı qazanarıq. (B. Blumu fetişləşdirmişik. Halbuki onun təklif etdiyi taksonomiyada baş-ayaq olanlar az deyil. Kim sübut edə bilər ki, dərk etmədə tətbiq etmə təhlildən əvvəl reallaşma bilər? Mənbələrlə orijinalda tanış ola bilməyən pedaqoq və metodistlərimiz qalıblar yarımçıq tərcüməçilərin ümidinə...)

Buradan o da aydınlaşır ki, elmi dərəcə almaq istəyənlərin, universitetlərdə işləmək niyyətində olanların qarşısında, heç olmasa, bir xarici dili *mükəmməl* bilmək tələbinin qoyulması məqsədəuyğun olar. Bu, zaman istəyir, amma çox faydalı olduğu da danılmazdır.

TƏHSİL FƏLSƏFƏSİ: YENİLİKLƏR, PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

Vaqif QURBANOV,
pedaqoji elmlər doktoru,
Xaqani İBRAHİMOV,
Kəlbəcər RTŞ-nin metodisti,
Turanə CABBARZADƏ,
ADPU-nun magistrantı

Müstəqil Azərbaycan dövləti iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə inkişaf etdikcə, təhsil sahəsində də ciddi uğurlara imza atmağa başlamışdır. Belə ki, son 10-15 ildə ölkədə təhsil islahatı həyata keçirilmiş və onun nəticəsi olaraq yeni təhsil sistemi axtarışları aparılmış və Bolonya sistemi seçilmiş, bütün tədris fənləri üzrə dövlət standartları yaradılmış, kurikulum proqramları və dərslərləri hazırlanmışdır. Artıq doqquzuncu ildir ki, məktəblərdə yeni fənn standartları əsasında yazılan dərslərdən və metodik vəsaitlərdən istifadə olunur.

Yeni təhsil sistemi metodik məzmununa görə interaktiv, mahiyyətinə görə yaddaşa, hafizəyə deyil, təfəkkürə əsaslanan kurikulum fəlsəfəsi sayılmışdır.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənn kurikulumu üzrə standartların, habelə dərslərlərin, dərslərlərə dair metodik vəsaitlərin nüvəsində təfəkkür atomunun qoyulması açıq - aşkar hiss olunur. Psixolinqvistlər də, metodistlər də bu amili ona görə təqdir edirlər ki, guya təfəkkür idrakın qanunlarına əsaslandığı üçün mexaniki əzbərciliyin qarşısını almış olur. Buradan çıxan nəticə odur ki, əgər biz təfəkkür məktəbi strategiyasını seçmişiksə, deməli, yaddaşa, hafizəyə birdəfəlik yox deməliyik. Ancaq unutmamaq olmaz ki, mənimləmə mexanizmində təfəkkürə qədər diqqət, hiss, duyğu, qavrayış, hafizə amilləri də var.

Təfəkkür bir sözün haqqında yaranan anlayışdır. Həmin söz nitq parçası olduğu üçün təfəkkürdən əvvəl gəlir. Deməli, ədəbiyyatdan eşitdiyimizi əvvəl diqqətlə dinləyir, sonra anlayırıq. Anladığıca, yaddaşa saxlamalı, hişf etməli olur. Bu halda təfəkkür yeganə amilə çevrilir, digər psixoloji – pedaqoji amillərin məna və əhəmiyyəti sifra endirilmiş olur. Yaddaş və hafizəyə biganə qalmağımız bu sahədə problemlər doğurmağa başlayır. Belə çıxır ki, həzm əsərlərindən ayrı-ayrı parçaları yaddaşa köçürməyə, əzbər bilməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Halbuki bədii ədəbiyyatı bilməyin, xüsusən də şeir yadda saxlamağın əhəmiyyəti nitq inkişafında zirvə sayılır.

Bu məqalədə biz həmin məsələləri qabartmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. Öncə ondan başlayaq ki, yeni təhsillə bağlı terminləri idealizə edən funksionerlərin tez – tez işlətdikləri «təfəkkür məktəbinə keçmişik» fikri o qədər də anlaşılıq səslənmir. Müəllimlər də onu başa düşməmişlər. Standartlar da ancaq məntiqi təhlil əməliyyatı-müqayisələr aparılması, müzakirələr keçirilməsi xarakterində qurulub [3, 35].

Dərslərlərin ekspertləri də ancaq «təfəkkür» deyib dururlar. Yəni ki, nəzm əsərlərinin yadda saxlanması tələbini ciddi qəbul etmirlər. Dərsləri müşahidələr də göstərir ki, müəllimlər bir beyt, bir bənd

şeyrin belə əzbər yadda saxlanılmasını əsaslı saymırlar. Bir sözlə, ədəbiyyat təlimi öz məhəvərindən çıxmış, yalnız problemlər təhlilini özündə saxlamış, ancaq sosial problemlər fənni olmuşdur.

Ekspertlərlə söhbətlərdən bir fraqment:

- Burada bir çalışma nümunəsi yoxdur ki, öyrənilən nəzm əsərini əzbər yadda saxlamağı tələb etsin?

- Standartlarda yoxdur.

- Standartlar şeirlə olan mətnin əzbərlənməsini nəzərdə tutmur?

- Bəli, baxa bilərsiniz. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda «şagird mətni əzbər söyləyir» standartı yoxdur.

- Bəs bədii əsərin bir parçasının əzbər söylənməsi qiymətə təsir göstərmir?

- Xeyr. Əzbərcilik yeni qaydalara görə zərərli üsul sayılır.

- Siz əzbərlə əzbərciliyi niyə qarışıq salırsınız?

Metodik ədəbiyyatda və yaxud da kurikulum fəlsəfəsində bu məsələni idealizə edənlər yaddaş və hafizə amillərinin rolunun gözdən salına biləcəyini düşünməmişlər. Nəticədə nə alınmışdır? Şeyrə, nəzm əsərinə biganəlik. Yaddaşa, hafizəyə biganəlik.

Yeni təlim üsullarını tətbiq edən funksionerlər elə düşünürlər ki, dil və ədəbiyyat təlimində artıq yaddaşa, hafizəyə yer yoxdur. Və bunun da nəticəsində nəzm əsərlərinin öyrənilməsində systemsizlik yaranmışdır. Müşahidələrimizdən biri nəzm parçasının əzbərlənməsi standartları olmaması idisə, ikincisi, metodik vəsaitlərdə yadda saxlama olmadan tətbiqlərdən söhbət getməsi, üçüncüsü isə dərslərlərdə bir bənd şeyrin belə əzbərlənməsi tapşırığının verilməsindən ibarət oldu.

Deməli, müəllimlər elə hesab edirlər ki, standartlarda yer tutmayan məsələ dərstdə olmamalıdır. Bu məntiqi müəllimlər də bayraq etmişlər, yeni dərslərləri tərtib edənlər də, dərslərləri ekspertizə edənlər də.

Belə çıxır ki, ya standartla işləməli və

nəticədə bir misra şeir belə əzbərlənməməlidir.

Təzəcə nəşq olunmağa başlamış «Ustad» jurnalının 2017-ci il yanvar nömrəsində bir müəllim yazar ədəbiyyat kurikulumunun mahiyyətindən danışarkən əzbərciliyin sovet təhsil sistemindən qalma zərərli bir təlim üsulu olduğunu qeyd edir [1, s.2-4]. Belə çıxır ki, kurikulum tələblərinə görə guya, ədəbiyyat müəllimi şagirddən N.Gəncəvinin "Az danışmağın gözəlliyi" şeyrinin məzmununu soruşa bilər, ancaq bir parça əzbər söyləməyi tələb edə bilməz.

Bu nə qəribə məntiqdir?! Səriştəli müəllimlər ən qiymətli kəlamları ona görə əzbərləməyi məsləhət bilməmişlər ki, həmin parçadan söhbət zamanı məqamına uyğun misal gətirilsin, fikrə qüvvət versin və s.

Orta məktəb dərslərlərində hikmətlər, atalar sözləri və məsələlərin hər mövzudan və ya mətnin məzmunundan çıxan ümumi nəticə kimi verilməsi məhz elə bununla əlaqədar deyilmişdir?

Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü.

H.Cavid

Çəkə bilsəydim əgər mən bütün aləm qəmimi,

Qurtardım qəm əlindən bu başər aləmini.

H.Nəzərli

Pak görər pak görən nəzər hamını,

Nazənin – nazənin süzər hamını.

M.Ə.Sabir

İlan ikidilli olduğu üçün

Cənnətdən qovuldu nifrətlə bir gün.

N.Gəncəvi

Hər kimin olarsa bir şirin dili,

Bir tük ilə çəkər dalınca fili.

Ş.Sədi

Şirindil insanla dostluq eyləsən,

Ondan ayrı şeylər tələb etmə sən.

N.Gəncəvi

*Sözün qanadları var quş kimi incə – incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə görə
düşünəcə?!*

N.Gəncəvi

*O şey ki birlərə lap aşıkardır,
Onda da gizli bir xəzinə vardır.*

N. Gəncəvi

*Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər,
O qədər danışma, «bəsdir!» desinlər.*

Ş. Sədi

*Çox danışmaq, bəlkə, sənə asandır,
Çox oldu desələr, böyük nöqsandır.*

N. Gəncəvi

*Müəllim olarsa əyif, mülayim,
Uşaqlar bazarda oynayar daim.*

Ş. Sədi

*Gücsüz tanrıdansa, güclü qəhrəman,
Hörmətə, səcdəyə layiq hər zaman.*

H. Cavid

*Din bir olsaydı bu dünyada əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-başər.*

H. Cavid

*Turana qılından daha kəskin ulu qüvvət,
Mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət*

H. Cavid

*Arif ol, arif, atma vicdanı,
Ara qəlbində dini, imanı.*

H. Cavid

Bəli, opponent bu kimi nəzm kəlamlarının əzbərlənməsini məsləhət bilmir, deməli, o, ədəbi tələffüzlə ifadəli oxunu da məsləhət görmür. Oxu nə üçündür? Oxu dərk etmə prosesidir. Ondan sonra nə qalır? Əlbəttə, bir parçanı yaddaşa köçürmək.

Tutaq ki, S. Vurğunun «Azərbaycan» şeirinin ifadəli oxusu üzrə iş getdi və şagirdlərə onun mənimsənildiyini necə sübut etmək olar? Şagird uşaq bağçasından əzbər bildiyi 1-ci və 2-ci bəndə daha bir neçə bənd də əlavə etsə (ömrü boyu da yadda saxlasa), burada hansı ümumi tələbi pozmuş olur?

Cəmiyyətdə ziddiyyətli məqamlar çox olur. Bəzən sərt, aqil adamlar susur, kəl, istedadsızlar «sahibi-kəlam» olurlar. Bu, çox dəhşətli bir bələdir. Çünki əsası olmayan bir fikir özünü də inandırır, həmfikrini tapır. M. Füzulinin şeirin elm olması, öyrənmə ilə əlaqədar belə yazmışdır: «Şeir də elmdir, elmin mükəmməl növüdür, şeiri bəyənməyənlər şeir deməyə qüdrəti yetməyənlər-

dir.» [2, s.142].

«Nitq mədəniyyəti» dərslərində necə ola bilər ki, müraciət, əmr intonasiyası öyrədilərkən M. Arzın «Səninləyən» şeirindən bir parçanın əzbərlənməsi məsləhət görülməsin, yaxud da X.R. Ulutürkün «Silahlan» şeirinin oxusu keçirilsin, ancaq bir parçasının əzbər öyrənilməsi tələb olunmasın. Yaxud da M. Ə. Sabirin 22 uşaq şeirindən ibtidai təhsil fakültəsi tələbələrində heç birini əzbərlətmək tövsiyə edilməsin. Belə çıxır ki, Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeirini 5-6 yaşlılara sevdirməkdə, onların dilini açmaq məqsədilə əzbərlənməkdə səhvə yol vermişik. Nə üçün? Nə var, nə var «öndə gedən ölkələrdən heç birində şeirin əzbərlənməsi bir tələb kimi qoyulmur». Görəsən, bizim bəzi müəllimlər «əzbərlə» «əzbərçiliyi» niyə qarşıdırılar. Əzbərçilik – mahiyyəti qanmadan papuqayçılığa alışdırmaqdır. Rus dilində əzbər – *наизусть* – müsbət mənada, *зубрешка* – mənfi mənada işlənir. Məzmunu anladan, sonra əzbər yadda saxlamaq üsulunu elə dini məktəblərdə də zərərli hesab etmişlər, əksinə, Qurani-Kərimi anlayıb, söyləmə yolu ilə hifz etmişlər. Məgər hafizlər yetişdirilməsində düz iş görməmişlər?

Qurani dərk edib, hifz edib Hafiz adı alan yeniyetmələr sonralar güclü yaddaşlarının sayəsində dünya elminə yiyələnirdilər. Şeyx Sədi, Şeyx Nizami, Hafiz, İbn-Sina, Bəhmənyar, Fərabi, Cəlaləddin Məərri və b.

Əgər biz kurikulum tələblərini öz subyektiv tələblərimiz kimi idealizə edəcəyik, vəy bizim halımıza! Ədəbiyyat materialı, şeir mətni, kimya, fizika, riyaziyyat deyil ki, yadda saxlanmasın. Halbuki fizikanın qanunlarını, kimyəvi prosesləri də müəllim necə var, olduğu, yazıldığı kimi soruşmaqda, tələb etməkdə haqlıdır. Şeirin əzbərlənməsi ədəbiyyatın dildən – dilə keçib yaddaşlarda yaşamasıdır. Bu etiraz ahəngi bəs niyə filoloqlar tərəfindən səslənir? Özü də təzə

deyil, 30 – 40 il bundan əqdəm də belə hallarla qarşılaşardıq.

M. Füzulinin «Söz» qəzəlindən söhbət düşəndə, onu beyt – beyt əzbər demədən necə təhlil etmək olar? Axı «Söz» qəzəlinin əzbər söylənilməsi ədəbiyyatın tədrisinə və ya ədəbiyyatı tədris edən müəllimlərə hansı qüsurlar gətirir? Ədəbi mətnin tədrisinin son nəticəsi ifadəli oxu və ifadəli danışmaq deyilmi? Necə ola bilər ki, məzmun üzrə təhlil işi getsin, yadda saxlanması, ifadə olunması tapşırılsın?

Qərübə məntiqə rast gəlirik. Şagirdlərdən gözəl kalliqrafik xətt tələb edirik, deyirlər, xəttin gözəl olması vacib deyil. Bəs onda ibtidai sinif müəllimi birinci sinifdə dərsləklərdə nümunəvi xətt əsasında olan hərflərlə yazmağı tələb etməməlidir? Yazıda hüsnxətti gözləmək, tövsiyə etmək olmazmı?

Ədəbiyyat müəllimi Şeyx Sədidən, Şeyx Nizamidən, İmadəddin Nəsimidən, Məhəmməd Füzulidən şeir nümunəsi söyləyə bilməz? Bu, nə məntiqsizlikdir. Ədəbiyyat və dil dərsləkləri, dərsləri nitq və təfəkkür inkişafı aşılmalı deyilmi? Mətnin bir parçasının qısa məzmununu danışmaq və yazmaq nə vaxtdan sovet təhsil sistemindən qalmış miras hesab edilir? Ruslar uşaq şeirlərini əzbərlədirlər, «Yevgeni Onegin»-dən bir neçə parçanı əzbər tapşıırırlar, ali məktəblərdə operadan da ayrı – ayrı replikaları əzbərlədirlər. Bizdə isə keçmişə, tarixə, ənənəyə sərt nəzərlərlə baxmaq şəkəri var.

Keçən əsrin 80-ci illərində iki alim M. Füzulinin «Söz» rədifli qəzəlini müəllimlər üçün əsərin ədəbi - bədii məzmununun təhlilinə dair «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında məqalə çap etdirmişdilər. Onların heç biri həmin qəzəlin bir – iki beytini belə əzbər deyə bilmirdilər. Mətni kitabdən, sözlərin məzmununu lüğətdən köçürmüşdülər və dərsləkdəki səhv traktovkaları eləcə vermişdilər. Həmin qəzəldə 2-ci,

5-ci və 6-cı beytlərdəki «kim» bağlayıcısını qeyri-müəyyən əvəzlilik hesab etmişdilər. Əgər şeiri əzbər bilməmiş olsaydılar, mətnin üzərində dərinəndən və hərtərəfli düşünmüş də olardı.

Başqa bir misal. Elə, təxminən, həmin illərdə bir ədəbiyyatçı alim müəllimlərə xalq şairi Süleyman Rüstəmin «Çapayev» şeirini çox gözəl tədris etdiyindən ağzı dolusu danışdı və mənə «Gərək sən də orada iştirak edəydin» - dedi. Mən ona: «İştirak edib, daha nə öyrənəcəydin, Siz heç o şeirdən 5 – 6 misra deyə bilmirsiniz, mən isə alletrasiya ilə dolu olan bu şeiri axıradək əzbər bilirəm» - dedim.

Adam bilmədiyini şeiri necə öyrədə bilər və hələ bir qürənlənər də? Bunları deməkdə məqsədim kurikulum fəlsəfəsini təfəkkür fəlsəfəsi kimi anlamış həmkarlarıma, o cümlədən opponentlərimə bildirməkdir ki, ədəbiyyatdan fənn kurikulumunun standartlarına fikir vermək lazımdır. Orada nə yazılır? «Ədəbiyyat» fənni üzrə şagird oxuduğu ədəbi nümunələri bədii emosional və obrazlı qavradığını nümayiş etdirir... Bu standart onu göstərir ki, şagird oxuduğu ədəbi nümunələri bədii emosionalılıqla və obrazlı qavramaqla nümayiş etdirir. Görəsən, nümayiş etdirmək söyləmədən də mümkündürmü? Nitqi inkişaf etmiş adam o adama deyilir ki, zəngin söz ehtiyatı var və danışanda atalar sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlarla danışır. Sübutlu mühakiməsini sitatların əsasında möhkəmləndirir.

Ədəbiyyat söz sənətidir. Onun vəzifəsi hər hansı parçanın mənası üzərində leksik – semantik, poetik iş aparılandan sonra bir parçasının nümunə üçün, misal üçün əzbərdən deyilməsi tələbidir.

Ayrı-ayrı təhsil ocaqlarında M. Ə. Sabirin, N. Gəncəvinin, İ. Nəsiminin, M. Füzulinin, H. Cavidin, S. Vurğunun əsərlərindən əzbər bilən müəllimlər var və onlara həmkarlarının da münasibəti xüsusi. Ədəbiyyat parçalarını əzbər öyrənməyin əleyhinə

olmaq nə dərəcədə məntiqli səsələnir? Bu zərərli toxumu səpməyin kimə və nəyə xeyri ola bilər?

Əslinə qalsa, müəllim qiymətli ədəbi parçaları dəqiq öyrənib düzgün söyləməyin təbliğatçısı olmalıdır.

Bəs təşkil olunmamış nitq söyləyərkən klassik ədəbiyyatdan nümunəni internetdən seçib nümunə gətirməliyik? Axı təşkil olunmamış nitq gözlənilmədən yaranan suala cavab verməyimizdir. Elə isə nümunəni əzbər bilmək lazım gəlirmi?

Ədəbiyyat şifahi və yazılı yolla inkişaf etmiş və indi də inkişaf edir. Belə çıxır ki, bəyati, gəraylı, layla və s. janrları öyrədən, ancaq əzbər söylənməyi tələb etməyəkdir? Opriorçuluqdur. Heç bir elmi əsası yoxdur.

Ali pedaqoji təhsildə nitq mədəniyyətinə mühazirə oxuyan, seminar keçirən elə müəllimlərimiz var ki, filoloq tələbələrə M.Ə.Sabirin, H.Cavidin, M.Arazın, X.R.Ulutürkün hikmətlərə çevrilmiş şeir parçalarını əzbər söyləmiş və onlarda güclü maraq yarada bilmişlər. Biz keçirilən tədbirlərdə Qabilin «Azərbaycan əsgəri» şeirinin təsir gücünün dəfələrlə şahidi olmuşuq.

... Sülhə qurban kəsərəm,
Mən də qan istəmirəm.
Təzə tər qəranfilli
Xiyaban istəmirəm!
Yellənsin sülh bayrağı,
O bayrağa kəm baxan,
Həm baxmayan, həm baxan
Bədgüman istəmirəm.
Yayılsın yer üzünə,
Qoy qələbə xəbəri,
Ümüd sənədir ancaq,
Azərbaycan əsgəri!

Nitq mədəniyyəti imtahanlarında tələbələrədən M.Arazın «Səninləyəm» şeirindən aşağıdakı parçaları eşitmək gələcək müəllimlərin filoloq hazırlığından xəbər verir.

Səninləyəm haqq – ədalət, səninləyəm.
Milli qürur, milli qeyrət, səninləyəm.

Səpil quma, göyər yerda, bit qayada,
Gizli nifrət, açıq nifrət, səninləyəm,
Oyat bizi, ey yaradan, səninləyəm!
Ya bilmərrə yatırı bizi,
ya bilmərrə oyat bizi,
Ya yenidən yarat bizi,
Ey yaradan, səninləyəm,
Səninləyəm, yatmış vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin və tariximizin sütunları olan Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Şıxəli Qurbanov, Xəlil Rza Ulutürkün mühazirələrində Nizami, Nəsimi, Füzuli hikmətləri səsələnirdi. M.Həyatəzadə, Fərhad Fərhadov, Xeyrulla Məmmədov mühazirələrində Azərbaycan ədəbiyyatına məntiqi keçid edib, «Rəngidir»dən (Səməd Mənsur), «Görmədim»dən (M.P.Vaqif), «İnsan»dan (S.Vurğun) əzbər deyər və tələbələrə ədəbiyyatı peşəkarcasına mənimsəməkdə onlara şəxsi nümunə göstərirdilər. Şıxəli Qurbanov öz nitqində A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasından Onegin bəndlərini əvvəlcə rusca, sonra S.Vurğunun tərcüməsində səsələnirdi də tələbələr ayağa qalxıb əl çalardılar. Xəlil Rza Ulutürk mühazirəsini «O sahilə, bu sahilə» şeiri ilə başlayır, Şəhriyarın «Heydər babaya salam» və N.Həsənzadənin «Ağlaya bilmirəm, gülə bilmirəm»lə davam etdirər, «...qram-qram»la tamamlayardı və söylənən məsələlərə təhlil verməyi tələb edərdi, bununla da bizim qəlbimizdə heykəllərini ucaldardılar. Ədəbiyyat müəllimi söz sənəti, söz bilicisi olmalıdır.

Opponentlər əzbər bilməyi, əzbərləməyi məsləhət görmürlər. Bəs bunun nəticəsini dərindən düşünmürlərmi?

Biz bu barədə çox da uzun danışmaq mətləbin son nöqtəsinə gəlmək fikrində deyilik. Yalnız bunları demək istəyirik:

1. Ədəbiyyat nümunəsi ya nəsrə, ya nəzmlə, ya da nəzmlə-nəsrə olur. İbtidai və orta təhsildə də, ali pedaqoji təhsildə də zəruri mətn parçalarının yadda saxlanması nitq inkişafı sistemində daxil tələblərdəndir.

2. İbtidai təhsildə dərslərdəki uşaq şeirləri əzbər öyrənilməli və şagirdlərdən də tələb olunmalıdır.

3. Orta təhsildə dil və ədəbiyyat dərslərindəki ədəbi dilimiz üçün şedevr parçalarının əzbər öyrənilməsi ən mühüm tələb kimi qarşıya qoyulmalıdır.

4. Milli qürur, milli birlik, milli tərbiyə aşılayan mətn parçaları dərslərimizi bəzəməli və həmin parçalarla da təlimin tərbiyəediciliyi təmin edilməlidir.

5. Azərbaycan ədəbiyyatının incilərini nitq və təfəkkür əsasında mənimsətmək müasir müəllimin peşə borcudur və bu yolda müəllimlərimizə uğurlar arzulayırıq.

6. Əzbər söyləmək standartda yoxdursa, standartı dəyişmək lazımdır, ədəbiyyatı inkişafdan qoymaq yox. Şagirdlər sevdikləri şairlərin əsərlərini əzbərləyə – əzbərləyə, söyləyə – söyləyə axırda yazıb – yazıb şair olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ustad (Ədəbiyyat və sənət dərgisi), 01 (8). Dekabr, 2017. w w w. senet.az.

2. Həmid Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. "Azərbaycan uşaq-gənclər ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı, 1958.

3. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər), Bakı, "Kövsər" nəşriyyatı, 2012.

РЕЗЮМЕ

Философия образования: новшества, проблемы и пути решения

Предметный курикулум в литературе осуществляется путем реализации стандартов. В создании нового образования с расчетом изучения наизусть в стихотворных произведениях предусматривается «зубрежка». Потому, что в стандартах нет выделения «говорит наизусть».

Если в литературе не будет выучена наизусть одна необходимая часть стихотворных произведений, то как оно покажет свою значимость? Подготовители стандартов и идеализирующие их, путают слово наизусть с зубрежкой. Так что есть серьезная нужда в редакциях и коррекциях стандартов.

Преподаватели литературы, отошедшие со своего пути, должны задуматься об этом и свернуть с пути, наносящий вред.

SUMMARY

Education philosophy: innovation, challenges and solutions

The implementation of literature curriculum standards is carried out through. Study of poetry works by heart of the new school building. "cramming" is not meant to be considered. Because the standards, "says heart expression" does not exist.

If doesn't cramming a part of necessary, it will be shown how its significance? Standards developer and those who idealized are seen mixed by heart and cramming. So the serious changes and amendments to standards are needed.

The teaching of literature those who distort must thinking about it and return half of the damage

NƏSRİN TARİXİ QƏHRƏMANLARI VƏ ƏDƏBİ TƏNQİD

Təranə RƏHİMLİ,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: povest, roman, tarix, nəsr, mövzu, qəhrəman, bədii, ədəbi, tənqid, milli, müasir, ədəbiyyatşünaslıq.

Ключевые слова: повесть, роман, история, проза, тема, герой, художественный, литературный, критика, национальный, современный, литературоведение.

Key words: narrative, novel, history, prose, theme, hero, artistic, literary, criticism, national, contemporary, history of literature.

1960-70-ci illər Azərbaycan nəsrinin yeni ideya-estetik xüsusiyyətlərlə zənginləşməsi, tarixi və çağdaş sosial gerçəkliklərə sənətkar münasibətinin dərinləşməsi, onun bədii qəhrəman konsepsiyasının yenilənməsi çağdaş ədəbi tənqidin diqqətini cəlb edən başlıca yaradıcılıq xüsusiyyətlərindəndir. Bədii nəsrin yaradıcılıq məsələlərinə tarixilik və müasirlik problemləri kontekstində geniş münasibət bildirilmiş, onun qəhrəmanı da bu kontekstdə təhlilə cəlb edilmişdir. Sovet dövrü ədəbiyyatında müasirlik ədəbiyyatın aparıcı problemləri sırasında birinci yeri tutsa da, tarixilik məsələsi də nəzəri təhlillərdə yer almışdır. Ədəbi tənqiddə ilk olaraq XX əsrin 40-ci illərində Mehdi Hüseyn tərəfindən köklü bir məsələ kimi qaldırılan tarix və yazıçı məsələsi 60-70-ci illərdə ədəbiyyatın tarixiliyi səviyyəsinə qalxa bildi. Tənqid dövrün ən yaxşı tarixi əsərləri sırasında İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür", İsa Hüseynovun "Məhşər", Mirzə İbrahimovun "Pərvanə" romanlarını, Fərman Kərimzadənin "Qarlı aşırım" povestini və başqa ədəbi nümunələri yüksək dəyərləndirir, bu əsərlərdə tarixə sənətkar baxışının təzəliyini müşahidə edir. Tənqid həmin əsərlərin Cahandar ağa, İmadəddin

Nəsimi, Fəzlullah Nəimi, Kərbəlayı İsmayıl, Nərimanov, Vəfadar kimi aparıcı qəhrəmanlarının tarixi həqiqətləri ifadə etməsi ilə yanaşı, müasirliklə də səciyyələndiyini göstərirdi. Sovet dövrünün ədəbi stereotiplərinə baxmayaraq, Cahandar ağa, Kərbəlayı İsmayıl tək bəy zümrəsinə mənsub milli tarixi şəxsiyyətlərin yüksək daxili-mənəvi dünyası ilə seçilən xarakterlər kimi təqdir olunması tənqiddə yazıçı cəsarəti ilə əlaqələndirilir, bu kimi "düşünən" qəhrəmanların nəsrin mahiyyətə yeniləşməsinə təmin etdiyi vurğulanırdı. 1960-70-ci illər nəsrinin tarixi qəhrəmanları qarşıdakı ədəbi mərhələlərdə, xüsusilə 80-ci illərdə nəsrin yeni-yeni fərqli tarixi obrazlarının yaradılmasında zəmin rolunu oynadı.

Azərbaycan yeni nəsrinin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri insan şəxsiyyətinin, insanın daxili-mənəvi dünyasının dərinliklərinə nüfuz etməsi, bədii qəhrəmanların "daha çox məişət sferasından", gündəlik həyat axınından seçilməsi, onların təsvirində və təqdimində ənənəvi "müsbət-mənfi" ölçülərinin tədricən aradan çıxması, təsvirdə, təhkiyədə, obrazların təqdimində konkretliyin, yığcamlığın nəzərə çarpması, əsərin ümumi strukturunda müəllif obrazının daha da güclənməsi,

avtobiografizmə marağın artması ilə bağlı idi. XX əsrin 60-70-ci illərində milli bədii nəsrimizdə şəxsiyyət amilinə xüsusi önəm verilməsi, onun psixologiyasına marağın artması, insana diqqətin dərinləşməsi bütünlükdə bu dövrün ədəbiyyatını səciyyələndirən başlıca keyfiyyət kimi dəyərləndirilmişdir. 60-cı illər tənqidi "roman problemi hər şeydən əvvəl romanın qəhrəmanı problemidir" (İslam İbrahimov) tezi ilə çıxış edir, bununla da, ən geniş janrı daxil olmaqla nəsrin bütün janrlarının başlıca uğurunu onun qəhrəman konsepsiyası ilə izah edirdi. Ədəbi tənqidin müşahidə etdiyi kimi, bu mərhələnin bədii fikrində "insanşünaslıq"ın yeni tərzdə, yeni mövzu və yeni bir problem kimi nəsrə daxil edilməsi, şəxsiyyətin daxili qatına, iç aləminə marağın güclənməsi, "mənəvi potensialı birbaşa "ictimai sistem və struktur" kimi yox, daha əvvəl vicdani, etik səltənət, əxlaq məhrabı kimi açan bədii təhlil və tədqiqat" predmetinə çevirməsi diqqəti cəlb edir.

60-cı illərin əvvəllərində nəsrin yeni qəhrəmanını görməzlikdən gələn, onu əvvəlki ədəbi mərhələlərin "qurub-yaradan" ənənəvi əməkçi qəhrəmanı ilə eyniləşdirən ədəbi-nəzəri fikirlər də tənqid materiallarında yer alır. İslam İbrahimov yeni nəsrin qəhrəmanı barədə yazır: "Bizim ədəbiyyatın əsas qəhrəmanı aktiv, tarixi optimizm mövqelərində duran, qurub-yaratmaq eşqilə yaşayan, müqəddəs bir şəxsiyyət, yaradıcı əməyə bir həyat məqsədi kimi baxan, vətəndaş idealları uğrunda vuruşan bir insandır". (İbrahimov İ. Tarixi optimizm yollarında. "Azərbaycan", №7, 1962, s.205).

60-cı illər nəsrinin qəhrəmanının bütün zərif və mürəkkəb təzahürləri ilə öndə çıxan fərdi aləmi, onun özünü təsdiqində heç bir fəvqəladə amilin iştirak

etməməsi, çox adi biçimdə təqdimi, hər hansı bir müstəsnaılığı ilə seçilməməsi tənqidin diqqətini bu yeni insana yönəltdi. Əlbəttə, tənqidin dərhal qəbul etməkdə çətinlik çəkdiyi, "ağrılı, əzablı dərk etdiyi" bu qəhrəman tipi ilk vaxtlar obyektiv dəyərləndirilmədi. Anarın "Ağ liman"ında da Nemətin inkar edilməsi, onun mövcudluğunun yazıçının "həyatı naqış dərk"i ilə əlaqələndirilməsi bunun bariz göstəricisidir. Lakin bu inkarçılığa rəğmən XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından başlayaraq milli bədii nəsrimizdə şəxsiyyət amilinə xüsusi önəm verilməsi, onun psixologiyasına marağın güclənməsi, 60-70-ci illərdə insana diqqətin daha da dərinləşməsi, "düşünən" qəhrəmanların yaranması bütünlükdə bu dövrün ədəbiyyatını səciyyələndirən başlıca keyfiyyəti kimi ədəbi tənqiddə dəyərləndirilmişdir.

1960-70-ci illər nəsrinin şəxsiyyət – İnsan konsepsiyasının əsasında ilk növbədə insanı təbii varlıq kimi dərk və izah etmək, onu xarakterinin bütün mürəkkəblikləri, ziddiyyətləri ilə birlikdə qavramac tendensiyası dayanır. Tənqid məhz bu baxımdan İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" Fərman Kərimzadənin "Qarlı aşırım", İsa Hüseynovun "Məhşər", "Teleqram", "Tük səsi", "Saz", Mirzə İbrahimovun "Pərvanə", Əfqanın "Gülünaq" əsərlərinə ən uğurlu bədii örnəklər, yüksək sənəkarlıq nümunələri kimi dəyərləndirir, bu əsərlərdə yeni qəhrəman konsepsiyasının milli şəxsiyyət amilinin izahına xüsusi önəm verir.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Yaşar Qayev 1960-80-ci illər mərhələsində Azərbaycan bədii nəsrinin keyfiyyət yeniliyini dəyərləndirən məqaləsində bu münasibət yazır: "Əgər əvvəllər nəsrə bədii tədqiqat (yaxud, təfsirin) ağırlıq mərkəzi səciyyəvi qanunauyğunluğun dərk və ifadə

idisi, indi nasirlər (əlbəttə, miqyaslı ictimai problemə və tarixi tərəqqinin kontekstinə global marağı azaltmadan) mənəvi aləmdə fərdi-şəxsi, daxili-intim zolağı və qatı da eyni dərəcədə bədii həssaslıq hədəfinə çevirdilər; miqyaslı problemi obyektiv-etik müstəvidə yox, daxili-şəxsi təhlilin və qiymətin güzgüsündə təsvir elədilər. Beləliklə də şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı sosial və əxlaqi əlaqə, hadisənin obyektiv mənası ilə onun fərdi şüurdakı qeyri-standard əksi kimi kardinal ədəbi problemlər nərsdə yeni estetik baxım və ölçü, əlavə ideya-fəlsəfi çalar kəsb elədi." (2, s. 125)

Məhz XX yüzilliyin 60-70-ci illərində ədəbi fikir insan xarakterinin, onu əhatə edən makro və mikromühitin müxtəlifliyinə, mürəkkəbliyinə nüfuz etməyə, sosial həyatın dərin təhlilinə, şəxsiyyətin, onun mənəvi aləminin, psixologiyasının bədii dərkinə təkidlə say göstərir. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Akif Hüseynovun yazdığı kimi, bu ədəbi-tarixi dönmədə «xarakterlə mühitin təsvirində üzvi, dərin bağlılığa nail olmaq və özü də burada əlaqələrin müxtəlifliyini, mürəkkəbliyini unutmamaq sayəsində bədii fikirdə insani mündəricənin, mənəvi başlanğıcın güclənməsi, yüksək əxlaqi tələblərin həyatı idrak meyarına çevrilməsi» (1, s.192) bədii nəsrin inkişafını istiqamətləndirən başlıca meyillər kimi xüsusilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu yaradıcılıq keyfiyyətlərini sözügedən ədəbi mərhələnin istər tarixi, istər müasir mövzuda yazılmış bədii sənət örnəklərində müşahidə etmək mümkündür.

Yetmişinci illərdə milli bədii nəsrimizdə əsasən tarixi mövzuya maraq daha çox artmış, şəxsiyyətlə tarixin, mübarizlik əzmi ilə mənəviyyatın, mühitlə

dünyagörüşün qarşılıqlı əlaqələri nasirlərimizin nəzərini cəlb etmişdir. Mirzə İbrahimovun «Pərvanə» romanı, Süleyman Rəhimovun bu illərdə tamamladığı «Şamo» epopeyası, «Ana abidəsi» və «Qafqaz qartalı» romanları, «Uğundu» povesti, Əli Vəliyevin «Qarabağda qalan izlər» romanı, Əbüllhəsənin «Yoxuşlar» romanının davamı kimi yazdığı «Üç ildən sonra» romanı, İsa Hüseynovun «Məşhər» romanı və s. bədii örnəklər tarixi nəsrimizin ən böyük, möhtəşəm nailiyyətlərindəndir.

Milli nasirlərimizin tarixi kontekstdə müasirliyin müxtəlif problemlərindən bəhs edən bu əsərləri uzun zaman ədəbi tənqidin diqqətini öz üzərində cəmləşdirmiş sənət nümunələridir. Tənqid bu əsərlərin hər birinin fərqli obrazlar aləminə malik olduğunu müşahidə edir, tarixi nəsrin qəhrəmanlarının həm konkret tarixi dövrün həqiqətlərini ifadə etdiyini, həm də onların ideallarının günümüzdə də müasir səsləndiyini vurğulayır. Ümumiyyətlə, bu mərhələnin nəsrini dəyərləndirən tənqid tarixi keçmişə müasirliyin gözü ilə baxmağı, tarixi mövzuda çağdaş dövrün sosial həqiqətlərini ifadə etməyi nasirlərimizin qarşısında mühüm yaradıcılıq tələbi kimi qoyur, bəzən ifrat dərəcəyə çatıb bu «müasirlik» tələbi tarixi həqiqətlərin təhrifinə, hətta əsas yazıçı məqsədinin kölgədə qalmasına da gətirib çıxarırdı. Lakin buna baxmayaraq tarixi mövzuda Azərbaycan bədii nəsrinin fəvqəladə uğurları məhz yetmişinci illərə təsadüf edir.

Yetmişinci illər ədəbiyyatşünaslıq və tənqidində «Pərvanə», «Şamo», «Yoxuşlar» romanları tarixlə müasirliyin vəhdəti ilə yadda qalan nümunələr kimi dəyərləndirilmişdir. Tənqid «Pərvanə» qəhrə-

manlarının – Hürü, Vəfadar, Sahib, gənc Nərimanın təmsalında xalqımızın əsrlərlə qəlbində yaşatdığı arzuların, idealların gerçəkləşdiyini vurğulayır.

Əli Vəliyevin «Qarabağda qalan izlər» (1977) romanının qəhrəmanları Çingiz İldırım, Nəriman Abdullayev, Hüsü Hacıyev, Mirşüca Ağamirov, Böyükağa Talıblı kimi mühüm tarixi şəxsiyyətlər olsa da, tənqid bu obrazların canlı və cəlbədiciləşmədiyini, sönük təsir bağışladığını, əsərin nəzərə çarpan qüsuru kimi aşkarlayır.

Orta əsrlər Azərbaycan tarixinin son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövrünü bədii tədqiq obyektinə kimi seçən İsa Hüseynovun «Məşhər» romanı ədəbi tənqiddə böyük əks-səda doğurmuş, əsər yetmişinci illərdə tarixi mövzuda yazılmış ən kamil nəsr nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi, hürufilik təriqətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş İmadəddin Nəsiminin həyat və fəaliyyəti, amalı uğrunda mübarizəsi, yaşayıb-yaratdığı mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün, qarın-qarışıq mühitin aydın bədii mənzərəsini yaradan «Məşhər» müəllifi bu əsəri ilə milli-mənəvi mədəniyyət tariximizin önəmli bir səhifəsi haqqında təsəvvürlərimizi bütövləşdirdi, şəxsiyyət və mühit probleminin yüksək bədii həllinə nail oldu.

Teymurilər imperiyasının hakimiyyəti dövründə Azərbaycan həqiqətlərini ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-mənəvi həyatını bütün mürəkkəbliyi ilə canlandıran əsərin zəngin obrazlar sistemi tənqidin diqqət mərkəzində yer aldı. Xüsusilə qüdrətli sənətkarlar və şəxsiyyətlərin obrazları – Nəimi və Nəsimi öz dövrünün, mühitinin, mütərəqqi fikirli insanların ideallarının aynası kimi dəyərləndirildi.

Tənqid yazıcının zahirən güclü Teymurlənglə, «gücsüz», lakin mənən güclü Nəsimini üz-üzə gətirməsini, onların mükəlliməsində üstünlüyü ikinci tərəfə qazandırmasını, kamil xarakterlərin bu epizodda qabarıq görünməsi məqamlarına diqqət yetirir. On beşinci yüzilliyin mürəkkəb ab-havası haqqında dürüst təsəvvür yaradan «Məşhər» qəhrəmanları hər cür əsarət qəbul etməyən, xüsusilə də mənəvi əsarət buxovlarını qırmaq uğrunda mübarizədə fərqlənən qəhrəmanlar təkcə dəyərləndirilir.

Ədəbi-nəzəri fikir əsər boyu «Güclü insan deyil, kamil insan xalqı öz ardınca apara bilər» nidasının daha qüvvətli səsləndiyini müşahidə edir, bu həqiqətin getdikcə inkişaf edərək romanın baş leytmotivinə çevrildiyini vurğulayır. Böyük sənətkar haqqında roman həm də şair və yazıçıların, tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, mühiti barədə yazılan əsərlər içərisində ən önəmli kimi dəyərləndirilir.

Tarixi mövzuda yazılan əsərlər içərisində ədəbi tənqiddə daha çox İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanının qəhrəman konsepsiyasına verilən qiymət diqqəti çəkir. Tənqid patriarxal-feodal Azərbaycanın yetişdirdiyi Cahandar ağanı ən tipik milli xarakter, qoçaq, cəsarətli, ağıllı, eyni zamanda qətiyyətli, sərt təbiəti ilə seçilən qeyrətli azərbaycanlı xarakteri kimi təhlilə cəlb edir. «Dəli Kür» romanının ilk hissəsinin nəşrindən (1962) dərhal sonra əsəri dəyərləndirən tənqidi məqalələrdə onun bədii qəhrəmanı başlıca təhlil obyektinə kimi yer alırdı. İlk vaxtlar əsərin yanlış ideoloji meyarlara müstəvisində, XIX əsrin II yarısında Azərbaycan mühitində əsasən «yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi» fonunda dəyərləndirilən aparıcı qəhrəmanı Cahandarı

dar ağa dönə-dönə nəzəri fikrin təhlil mərkəzinə çəkilmiş, lakin uzun zaman ədəbiyyatımızın bu mükəmməl obrazının mahiyyəti açılmamışdır.

Hələ əsər haqqında ilk məqalədə (Hüseynov Ə. Ədəbiyyat yanğısı. Bakı, Yazıçı, 1979) İ.Şıxlının xarakter yaratmaq məharəti xüsusi vurğulansa da, Cahandar ağanın səciyyəsi yanlış qiymətləndirilir. Əsərdə Cahandar ağanı daha dolğun obraz kimi görən Əhəd Hüseynov bu xarakterin «bütün zəif və güclü cəhətlərlə» birlikdə işləndiyini göstərir, onun bir tərəfdən qüvvətli, igid, insanların taleyinə laqeyd olmayan, övladlarını sevən qayğıkeş ata, digər tərəfdən zabitəli, amansız, qəddar, «qəzəbli görkəmi ilə vahimə doğurmağa çalışan» təkəbbürlü bir ağa kimi ziddiyyətli təbiətini açmağa çalışırdı.

70-ci illərdə tənqid «İsmayıl Şıxlı istedadının ən qüvvətli cəhəti xarakterlər yaratmaq bacarığıdır» (Hüseynov Ə. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, Nurlan, 2009, s. 344) qənaətinə gəlir, «Dəli Kür» də «xarakterlər romanı» (Ə.Hüseynov) kimi qiymətləndirilir. Bu illərin təhlillərində Cahandar ağa mükəmməl və bitkin qəhrəman kimi yer alır; bütün ziddiyyətli cəhətləri ilə birlikdə dolğun xarakter kimi dəyərləndirilir.

Əsərdə milli yükün əsas daşıyıcısı kimi təqdim edilən bu obraz haqqında 1970-ci illər tənqidi yazırdı: «Onun (Cahandar ağanın – T.R.) bədii surəti romanda əzəmətli ağaca bənzəyir. Əsərdə bütün hadisələr, qollar, xətlər-budaqlar bu ağacın gövdəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Hətta bir qədər mübaligəli desək, Cahandar ağa patriarxal-feodal quruluşun rəmzidir... Yazıçı surəti bədii sözün qüdrəti ilə elə canlandırır ki, xarakteri gün kimi aydın olur.» (Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, Elm,

1973, s.324) Mehdi Hüseyn Cahandar ağanı İ.Şıxlı axtarıqlarının çox uğurlu bədii tapıntısı kimi dəyərləndirərək 1963-cü ildə əsərin birinci hissəsi ilə bağlı yüksək təsəvvürlərini bölüşdüüyü məqaləsində «Dəli Kür»də tarixi keçmişə münasibət yeniliyini məhz əsərin qəhrəman konsepsiyası ilə səciyyələndirirdi. Tənqidçi Cahandar ağa surətinin ədəbiyyatımızda indiyədək təsvir olunmuş bəylərdən fərqli olduğunu göstərir, onun «qəzəb oyadan hərəkətlərinin özündə də təbii məntiq və daxili bir ardıcılıq» görürdü. (Hüseyn M. Ədəbiyyat və həyat. Bakı, Yazıçı, 1989, s.255) M.Hüseyn İsmayıl Şıxlının məftunluqla yaratdığı bu qəhrəmanın həm ictimai, həm də şəxsi ziddiyyətini üzvi bir vəhdətdə göstərdiyini vurğulayır, Cahandar ağanın son dərəcə sərt təbiətinə rəğmən hər cür insani hissədən məhrum edilmədiyini yazıçının ciddi uğuru hesab edirdi. Göründüyü kimi, tənqid hələ 60-cı illərdə ədəbiyyatda «bəxti gətirməmiş» zümərənin nümayəndəsinin – Cahandar ağanın fərqli bəy obrazı olduğunu, «sınıf-zümərəvi bəy obrazına qarşı bəy - insan surəti» (T.Əlişanoğlu) kimi meydana çıxdığını sezmə bilirdi. Ümumiyyətlə, tənqid ədəbiyyatımızın monumental surətləri sırasında özünəməxsus yeri olan Cahandar ağaya rəğbətini çox gec və çətin izhar etdi.

80-ci illərdə ədəbi-nəzəri fikir romanda bütün təhkiyə-təsvir vasitələrinin məhz insan ətrafında təmərküzləşməsi, «Dəli Kür»də hadisələrin cərəyan etdiyi dövrün, mühitin səciyyəsinin əsərin qəhrəmanları, ilk növbədə Cahandar ağa vasitəsilə açılması haqqında konkret nəticəyə gəlir. Tənqid Cahandar ağanı yazıçının ən böyük nailiyyəti hesab edir, bizə hər an həyatı xatırladan bu güclü, reallığı və təbiiliyi ilə seçilən obrazın

«konkretliyi, özünəməxsusluğu, milli koloriti, sosial-əxlaqi mahiyyəti ilə canlandırılmış bir mühiti» özündə ehtiva etdiyini vurğulayır. Əsərdə tarixi həqiqətə sədaqət, onun bütün mürəkkəbliyi ilə dərk, mühitin daxili mahiyyətinə nüfuz etmə kimi keyfiyyətlər ilk növbədə «Dəli Kür»ün qəhrəman konsepsiyası ilə izah edilir, romanın hər cür təfərrüatlılıqdan uzaq olması yazıçının obraz yaratma mükəmməlliyi, ümumiləşdirmə, tipikləşdirmə məharəti ilə əlaqələndirilir.

Məhz Cahandar ağanın bu nüfuzedici təsir qüvvəsinə görə «Dəli Kür»də bütün hadisələr və obrazlar bu aparıcı qəhrəmanla əlaqəli şəkildə dəyərləndirilmiş, nəzəri fikirdə əsəri «Cahandar ağanın romanı» kimi təqdim etmək səyinə qədər gəlib çıxmışdır. Tənqid «Dəli Kür» qəhrəmanını milli zəmində yaradılan surət kimi yüksək qiymətləndirir, bu obrazın milli ləyaqəti ilə örnək olduğunu, nəsrimizdə varislərinin meydana çıxdığını nəzərə çatdırır. Cahandar ağa nəzəri təhlillərdə həm də tarixin ayrılmaz bir parçası, yaşadığı tarixi dövrün, mühitin mükəmməl təmsilçisi, «əsrilər boyu formalaşdırılmış kişilik kodeksinin bütün prinsip və meyarlarını qoruyub saxlayan şəxsiyyət», «bu kodeks haqqında danışması ilə yox, ilk növbədə bu kodeksi gündəlik həyatında, əməllərində və davranışlarında yaşatması» ilə seçilən milli xarakter (Hüseynova M.E. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji üslub. Filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2011, s.26) kimi yer alır.

«Dəli Kür»dəki Cahandar ağanın varisi kimi təsir bağışlayan «Qarlı aşırım»ın aparıcı qəhrəmanı Kərbəlayı İsmayıl obrazı nəzəri təhlillərdə geniş yer alır, kişilik şərafını qoruyan, «əxlaqın öyüdünü

eşidən» milli-patriarxal şəxsiyyət kimi yüksək dəyərləndirilir. Nəslin böyüyü, elin nüfuzlu ağsaqqalı, uzaq, ucqar dağ obasının yerli hakimi və ixtiyar sahibi Kərbəlayı İsmayıl səltənətinin uçulub dağılması prosesi (əslində bu uçqun bir qədər əvvəl, Cahandar ağanın dövründən başlamışdı) və bu prosesdə qəhrəmanın daxili təmkini tənqidin diqqətini çəkirdi.

Tənqid bu obraz haqqında «Tarix onun taleyini artıq çoxdan həll edib» (Yaşar Qarayev) hökmünü versə də Kərbəlayı İsmayıl milli şüurun, psixologiyanın, hər cür zorakılığa qarşı kinin, müqavimətin ifadəçisi kimi ləngərli, lakin inadkar mübarizəsilə tarixə ibrət dərsi verir. 1960-70-ci illər tənqidi əzəmətli milli tarixi şəxsiyyəti – Kərbəlayı İsmayılı «mənasız mübarizə»sinə, səmərəsiz müqavimətinə görə qınayanda bir mühüm cəhəti nəzərdən qaçırdı ki, Kərbəlayı İsmayıl inadkar mübarizəsi ilə tarixin taleyinə, dövrünün gərdsinə təsir edə bilməsə də cəmiyyətdəki qaçılmaz prosesin – kollektivləşmənin yaratdığı gərginlikdə öz mənəvi təmkini itirmir, milli-mənəvi dəyərlərə böyük ehtiramla yanaşır, «kişilik» qanunları ilə sonadək yaşayır və bununla da milli şüurun «təbilçisi»nə çevrilir. Bu cəhətdən 70-ci illər tənqidi «Dəli Kür» və «Qarlı aşırım» qəhrəmanlarının fərdi süqutunda, onların mənsub olduğu zümərənin süqutunda milli-mənəvi ruhun yenilməz təntənəsini görür, «mərdlik və kişiliyin» sinfilikdən çıxaraq milli məzmun qazandığını, «xalqımızın ruhi inkişafının müəyyən bir anı kimi yadda qaldığını» müşahidə edirdi. (Məmmədov A. Kənd və müasir nəsrimiz: Günün vacib mövzusu. «Azərbaycan», 1979, № 7).

90-cı illərə qədər ədəbi tənqid «Qarlı aşırım»ın aparıcı qəhrəmanının ifadə etdiyi əsas mahiyyət deyil, onun və yaxın

adamlarının, bir ağa kimi «namus və sədaqətlə xidmətində dayananların» «dəyişən tarixi modelin mövcud «maqnit sahəsindən», həmin sosial münasibətlərin əvvəlki seyrindən və cazibəsindən tədricən necə kənara çıxmaları» maraqlandırır. (Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988, s.131) Dövrün hakim ideologiyasına xidmət edən təhlil meyarı ilə Kərbəlayi İsmayılın ətrafındakı şəxslər də qeyri-obyektiv dəyərləndirilirdi. Qəmlo obrazı «başkəsən», «peşəkar qatil», «qəddar və despot təbiətli», «qan hərisi» kimi nəzəri təhlillərdə yer alır, obrazın bolşevizmin təmsalında milli müstəmləkəçiliyə yönələn mübarizəsi, bu məqsədlə sovet hakimiyyətinə «müharibə elan etməsi», doğma torpağında ağalığa gəlmiş «yadlara» qarşı kinini, qəzəbini, nifrətini püskürməsi, zor gücünə el-obasını qorumaq cəhdi kölgədə qalır.

Tənqidin ədəbiyyat qarşısında «sınıf mübarizə məsələlərini tarixən düzgün işıqlandırmaq» (?) tələbini qoyduğu, «dövrün başlıca konfliktlərini və insanlar arasındakı münasibətləri də məhz bu baxımdan nəzərə çarpdırmağın» vacibliyini vurğuladığı vaxtlarda «Qanlı aşırım» qəhrəmanlarını, əlbəttə, bu şəkildə təhlil və dəyərləndirmə tamamilə təbii idi. Buna görə də tənqid bütövlükdə «Qanlı aşırımın» bədii mahiyyətini açma bilmir, əsərin yalnız inqilabi keçmişə yeni münasibətlə səciyyələndiyini qeyd etməklə qalırdı.

Əsərin təhlilinə həsr olunmuş məqalələrdə ilk olaraq Kərbəlayi İsmayıl obrazına diqqət yetirilsə də, inqilabçı obrazların izahına daha geniş yer verilir. Tənqid bir tərəfdən Kərbəlayi İsmayılın Azərbaycan xalqının əsrlərlə yaşatdığı insani keyfiyyətlərə, milli-əxlaqi dəyərlərə sahib çıxdığını vurğulayır, digər tərəfdən

onun kişilik, namus və qeyrət haqqında təsəvvürlərini «yanlış» hesab edir, bu təsəvvürləri Abbasqulu bəyin «əqidə və inam uğrunda mübarizəsi» ilə qarşılaşdırırdı. Bir qayda olaraq Kərbəlayi İsmayıl və Abbasqulu bəy obrazları yeni tarixi hadisəyə – inqilaba münasibət aspektində təhlil edilir, onların xarakter səciyyəsi kollektivləşmə dövrü həqiqətlərinə baxış tərzii ilə müəyyən olunur.

Azərbaycanda milli müstəqillik illərinin başlanğıcında yazılmışlara ədəbi-nəzəri baxış bucağının yenilənməsi Kərbəlayi İsmayılın da ədəbiyyatımızda milli dəyərlərin daşıyıcısı olan mühüm obrazlardan biri kimi öz layiqli qiymətini alməsi ilə nəticələndi. «Qanlı aşırımın» aparıcı qəhrəmanı yeni tənqidi ədəbiyyatda öz dövrünün, mühitin ruhu, patriarxal həyat tərzii, patriarxal adət-ənənələr kontekstində dəyərləndirildi. Yeni mərhələdə ədəbi-nəzəri fikir 60-70-ci illər bədii nəsrində patriarxallığın həqiqi sənət faktına çevrilməsini, «formalaşmaqda olan» sovet həyat tərzii və əxlaqi ilə müqayisədə oxucunu keçmiş milli həyatın cazibəsinə sala bilməsini (T.Salamoğlu) təqdir edir, Cahandar ağa və Kərbəlayi İsmayılı bu baxış bucağından qiymətləndirir. Müstəmləkəçiliyin milli həyata nüfuzuna qarşı müqavimət mövqeyi ilə seçilən hər iki obraz milli əxlaqın, adət-ənənələrin tərənnümçüsü, milli yaddaşı təzələyən qəhrəmanlar kimi nəzəri təhlillərdə yer alır. Onların yeni qayda-qanunlara etirazının kökü, mahiyyəti üzə çıxarılır.

Ədəbi tənqid ilk dəfə ədəbiyyatda ideologiyaya əks mövqedə dayanan zümrənin – mülkədarlığın nümayəndəsinin Talıbov kimi bolşeviklərdən, məsul partiya işçilərindən mənəvi-əxlaqi cəhətdən çox-çox yüksəklərdə dayandığını

müşahidə edir, bolşevik – «sınıf düşmən», bəy qarşılaşmasında üstünlüyün açıqca ikinci tərəfə verildiyini görürdü. Bu yenilik nəzəri ədəbiyyatda «bədii həqiqətin, sənətkarın rəsmi ideologiyaya tam məğlub etməsi» (Nurlana Əliyeva) kimi dəyərləndirildi.

Kərbəlayi İsmayıl obrazını milli psixoloji zəmində qiymətləndirən, onu kişiliyin, mərdliyin, insanlığın, böyüklüyün və əzəmətin bədii heykəli səviyyəsinə qaldıran tənqid «Qanlı aşırımın» tarixi nəsrin ən uğurlu nümunələrindən biri kimi qarşılanmasını da məhz onun qəhrəman konsepsiyası ilə izah edir.

İsa Hüsefovun yaxın tarixi keçmişdən – müharibə illəri həqiqətlərindən bəhs edən «Saz», «Tütək səsi» povestlərinin də bədii qəhrəman konsepsiyası ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. «Saz» povestində iki el ağsaqqalının, iki qüvvətli şəxsiyyətin qarşılaşdırılması, əsərin qayəsini onların müqayisəli səciyyəsində ifadəsi, yazıçının qəhrəmanlarına yüksək mənəvi meyarlarla yanaşması tənqidin əsərdə müşahidə etdiyi və yüksək dəyərləndirdiyi başlıca yaradıcılıq keyfiyyətləri idi. Povestdə şəxsi rahatlığını düşünməyən, yalnız camaata qulluq etmək kimi bir fədakarlığa qatlanan Qılınc Qurban obrazı tənqidin daha çox təhlil mərkəzinə çəkdiyi obrazlardan idi. İsfəndiyar kişi isə başqalarının haqqını qoruyan, şərə, yamana müqavimət göstərən, insafsızlığın qarşısını almağa çalışan, milli ruhu, el təbiətini və mühakiməsini öz xarakterində yaşadan, yaddaqalan bir obraz kimi səciyyələndirilirdi.

Böyük həyat məktəbi keçmiş iki el ağsaqqalının qüvvətli şəxsiyyətlərinin, son dərəcə fərqli xarakterlərinin qarşılaşdırılması, bunun hesabına konfliktin kəskinləş-

məsi və dərinləşməsi, ictimai-milliyətinin ifadə gücünün artması tənqidi ciddi düşündürür. Yazıçının yüksək mənəvi meyarlar prizmasından yanaşdığı qəhrəmanları geniş analiz edilir, xüsusilə Qılınc Qurbanın faciəsini, dramatik ziddiyyətini doğuran amillər müəyyənləşdirilir. Tənqid bu mürəkkəb və yaddaqalan obrazın özünü şəxsi rahatlıqdan məhrum edib, ürəkdən camaata qulluq etmək kimi bir fədakarlıq üçün çarpışdığı halda insanlara inamını, etibarını itirdiyini göstərir.

Povestdə «kimin üzünə baxıram şeytan görürəm» deyən, gecə-gündüz içini şəkk-şübhə didən Qılınc Qurbanın inamsızlığı ilə İsfəndiyar kişinin sarsılmaz inamının qarşılaşdırılması, bu baxımdan iki şəxsiyyət arasındakı psixoloji mübarizənin gərginləşməsi yazıçının mənəvi münaqişəni doğuran sosial mühitin dəqiq ifadəsinə xüsusi diqqət yetirməsi kimi dəyərləndirilir və təqdir olunur. Lakin tənqid bu mülahizənin sırf, mücərrəd kolliziyaya çevrilmədiyini, öz sosial-milliyətdə reallığında, zamanla konkret şərtlənməsində verildiyini, beləcə, eyni zamanda ictimai problem kimi dərk edildiyini də xüsusi vurğulayır.

Qılınc Qurbanın əksinə olaraq el müdrikliyinin rəmzi kimi verilən İsfəndiyar kişi obrazı adamlara qarşı böyük həssaslığı, qayğıkeşliyi, onlarla həmdərd olması, camaata xeyirxahlıq etməkdən zövq alması, sevinməsi ilə fərqlənir. Qılınc Qurban müharibə şəraitinin insanları korladığını döndürməyə, döndürməyə diqqət etməklə öz sərtliyini, kobud hərəkətlərinə bəraət qazandıranda, bunu doğru yol hesab edəndə, İsfəndiyar kişi müharibə illərində adamlara qarşı daha həssas olmaq, onların hansısa işinə yaramaq barədə düşünür. Bütövlükdə, «insana diqqət, ona hörmət və ehtiram qəhrəmanın

təbiətindədir, bu humanist duyğu onun dünyagörüşünün, həyatı qənaətlərinin mahiyyəti ilə bağlıdır." (Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı: Yazıçı, 1980, s. 42) Tənqid bu mükəmməl obrazın – İsfəndiyar kişinin bütün situasiyalarda öz təmkinini itirmədiyini, insanlara münasibətdə ayıq, həssas mühakiməsiylə, ağılın və məntiqin hökmü ilə qərarlar verdiyini nəzərə çatdırır.

Tənqid milli təəssübkeşliyin, insansevərliyin iki təzahür istiqamətini diqqət mərkəzinə gətirir, birincinin, yəni Qılınc Qurbanın təəssübkeşliyinin mahiyyətində gizli bir təkəbbür, etinasızlıq, iddia və ədalətlik, ikincinin, fərdşerin qayğısının təməlinə isə təmənnasızlıq, həqiqi fədakarlıq, "daxili mənəvi borc kimi sakitcə və nümayişsiz icra edilən" humanizm görünür. Bu qarşılaşdırmada həmişə diqqət mərkəzində olan deyil, diqqətdən kənar qalan həqiqi yaxşılıq sahibinin – fərdşer obrazının mənəvi dəyərlərin fəvqünə qalxdığı təsdiqlənir.

Bu mərhələnin bədii nəsrinin "düşünən" qəhrəmanları, onların anlaq səviyyəsi ilə hərəkəti arasındakı harmoniya, bəzən bunun pozulması, obrazların xarakterinin məhz "düşüncələrdə" açılması və s. məsələlər tənqidi fikri daha ciddi məşğul edir. Ədəbi tənqid bir dövr kimi 70-ci illər bədii fikrini səciyələndirən başlıca cəhət kimi insanın, psixoloji və əxlaqi həqiqətlərin daha tam və daha həqiqi dərkə axtarışlarında sadə,

sırası qəhrəmanlara üstünlük verilməsini göstərir və istər tarixi, istər müasir mövzuda yazılmış nəsr əsərlərində bu qəhrəmanların öz dövrünün həqiqətlərini ifadə etdiyi qənaətinə gəlir.

Ümumiyyətlə, ədəbi tənqid 1960-70-ci illərdə Azərbaycan nəsrinin yeni qəhrəmanlarının daha çox özünüdəhlil məqamlarında diqqəti çəkdiyini, təkcə tarixi şəxsiyyətlərin, böyük ideallarla yaşayan mütərəqqi fikir sahiblərinin deyil, eyni zamanda cəmiyyətdəki sırası insanların həyatında, məişətində, ən əsas mənəviyyatında mürəkkəblik, zənginlik, daxili yetkinlik axtarışının nəticəsi kimi insanın daxili imkanlarını bütün çırpıqlığı ilə üzə çıxartdığını aşkarlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev V. Nəsrə tarixi mövzu. Bakı: Sosialist realizmi müasir mərhələdə. Bakı, Elm, 1988.
2. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988.
3. Yusifli V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı, "Yazıçı", 1986.
4. Salamoğlu T. Azərbaycan romanının poetikası. Bakı, "Elm", 2005.
5. Əlişanoğlu T. Azərbaycan yeni nəsr. Bakı, "Elm", 1999.
6. Axundov Y. Tarix və roman. "Yazıçı", 1988.
7. Hüseynov A. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, "Yazıçı", 1983.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ: ZİDDİYYƏTLİ FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏR

Sevil NƏCƏFOVA,
ADNSU-nun müəllimi

Açar sözlər: dilçilik, ünsiyyət, şifahi nitq, intonasiya, vurğu, söz, cümlə

Ключевые слова: языкознание, общение, устная речь, интонация, ударение, слово, предложение

Key words: oral and written speech, speech culture, literary; language, form of conversation, oral speaking, language norms

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı hələ də bir sıra ziddiyyətli fikirlər vardır. "Bəziləri ancaq nitqin şifahi qolunu əsas götürür və bu yönümdə nitq mədəniyyəti normalarını aydınlaşdırmağa çalışırlar. Amma şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir. Bir qrup alim nitq mədəniyyəti məsələlərini ancaq üslublarla bağlı izah etməyə çalışır. Həqiqətdə isə üslub düzgün və kamil nitqin ancaq bir tərəfidir. Nitqdə yalnız düzgün üslubi fiqurlar işlətməyə çalışmaq yüksək, nümunəvi nitqə malik olmaq mümkün deyildir" (2, 191).

Nitq mədəniyyətinin şifahi və yazılı nitqin vəhdətini əks etdirdiyini söyləyənlərin fikirləri həqiqətə daha uyğundur. Yəni, hər bir şəxs həm şifahi, həm də yazılı nitqi zəngin lüğət tərkibinə yiyələnməli orfoepik və orfoqrafik normalara əsaslanmalı, qrammatik qayda-qanunları, üslubi normaları gözləməlidir (2, 191).

M.Çobanov buna belə yanaşır: "Ünsiyyətin ən qədim və ən əsas formalarından biri şifahi nitqdır. Şifahi nitqin ifadə vasitələri səslər və səslərin kompleksindən ibarət olan sözlər və cümlələrdir. Deməli, nitq şifahi xarakter daşıyır. Nitq dil normalarına əsaslanır, öz növbə-

sində isə, dil vasitəsi ilə təzahür edir və təkmilləşir. Başqa sözlə desək, nitq intonasiya, vurğu, fasilə, mimika, jest və s. ilə müşayiət olunur. Ümumiyyətlə, yazılı nitq anlayışı şərtidir. Çünki nitq, əsasən, şifahi danışqla, sözləmlə bağlıdır. Yazılı nitq dedikdə bütün yazılı mətnlər yox, yalnız şifahi nitq üçün qabaqcadan xüsusi üslubda hazırlanmış mətnlər nəzərdə tutulur. Yazılı nitq üçün yazı, orfoqrafik normalar, durğu işarələri və intonasiya əsas şərtidir. Çünki yazılı mətn yalnız şifahi nitqdə söylənilir və nitq hüququ qazanır" (3, 255-256).

Yazılı dil şifahi dildən daha sərbəst olması ilə fərqlənir. Belə ki hər kəs fikrini sərbəst, söz sırasını pozaraq da ifadə edə bilər. amma yazı norması, yazı qaydaları məcburi akt sayılır.

Lakin müəllifin fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki yazılı nitq yalnız yazı ilə məhdudlaşmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta müasir dövrdə dünyada yaşayan bəzi xalqlar (Afrikada yaşayan əzsaylı xalqlar), məhz yazı ilə ünsiyyət saxlayırlar (məhz işarələrlə, semiotika ilə, siqnal və jestlərlə yox). Zənnimizcə, yazılı nitqi məhz şifahi nitq üçün hazırlanmış nitq kimi məhdudlaşdırmaq o qədər də vacib deyildir.

A.Əbdullayev isə şifahi və yazılı nitqi təkrarçılıq baxımından fərqləndirmişdir: "Yazılı nitq çox nadir hallarda təkrar tələb edir. Oxucu müəyyən fikri yaxşı başa düşmədikdə, ikinci dəfə mətnə müraciət edir. Lakin şifahi nitqdə bəzi məsələləri təkrar etmək və ya deyilənləri dinləyiciyə daha yaxşı dərk etdirmək üçün cümlənin quruluşunu dəyişib yenidən söyləmək lazım gəlir. Belə hallarda natiq dinləyicilərə çox zaman mühüm bir məsələni mənimsətmək istədikdə müraciət etməli olur" (1, 103).

Alim fikrini genişləndirərək ədəbi dilin gözəlliyi haqqında yazır: "Ədəbi dil isə ümumxalq danışığı dilindən insani ünsiyyətlər üçün, elm və incəsənətin inkişafı üçün ən çox imkanlar yaradan bütün qiymətli, dəqiq söz və ifadələri seçib ayırır. Belə bir dildə vulqarizmlərə və jarqonlara yer ola bilməz" (1, 99-100).

Nitq mədəniyyətinin bu mühüm ictimai əhəmiyyəti onunla bağlıdır. Dövrümüzün faydalı məlumatlarla zənginliyi nitq mədəniyyətinin ictimai əhəmiyyətindən xəbər verir. Dil mühüm informasiyaları özündə qoruyan ən başlıca mənbədir. Nitq mədəniyyəti zəngin və geniş informasiyaların ünsiyyət prosesində, yəni nitqdə düzgün reallaşması yollarını aydınlaşdırır. Bunu nitq mədəniyyətinin praktik əhəmiyyətinin ən parlaq göstəricisi adlandırmaq olar.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev dilimizin bu gününü görüb, onun gələcəyi üçün narahat olduğundan Azərbaycan dilinin saflığını qorumaq və onu daha da inkişaf etdirmək haqqında sərəncam verdi. Bu sənəd doğma dilimizə, onun saflığına, daha da zənginləşməsinə rəhbər qayğısının təzahürü, eyni zamanda dilimizin gələcəyi üçün nigarənçiliyin ifadəsi

idi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dilin təmizliyi, səlisliyi uğrunda mübarizə aparılmışdır. Ziyalılar ədəbi dilin, nitqin ərəb, fars sözlərindən təmizlənməsi, saflaşması sahəsində qızğın və ardıcıl mübarizəyə girişmişlər. Dərslərlərin, mətbuatda çıxan məqalələrin təmizliyi, sadəliyi, yazılı nitqdə məzmun dolğunluğu, orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması barədə yığıncaqlarda, mətbuatda geniş müzakirələr olur. Bu sahədə Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdirdiyi "Molla Nəsrəddin"-in, eləcə də o dövrün ziyalılarının, xüsusən müəllimlərinin əməyi yüksək dəyərləndirilməlidir. 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində açılan müzakirələrdə "orfoqrafiya məsələləri, ərəb əlifbasının çətinliyi, azəri dilinə daxil olmuş ərəb və fars sözləri, ümumiyyətlə, dilin qəlizliyi, əhalinin savadsızlığı və sair məsələlər üzərində qızğın çıxışlar olur" (4, 26).

Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi iki əsas dövrə bölünür:

I dövr – 1920-1950-ci illər.

II dövr – 1960-1980-ci illər.

Birinci dövrdə "nitq mədəniyyəti" anlayışı müxtəlif terminlərlə (dil mədəniyyəti, yazıçı mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti və s.) ifadə olunur, ikinci dövrdə nitq mədəniyyəti dilçiliyin müstəqil elm sahəsinə çevrilərək, ədəbi dilin müxtəlif üslubları səviyyəsində və normativlik baxımından tədqiq olunur" (4, 123-124).

Nitq mədəniyyətinin öyrənilməsində və inkişafında xüsusi rol oynamış məsələlərdən biri 1922-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsinin təşkil olunmasıdır. 1922-1929-cu illərdə Azərbaycan dili ilə bağlı bir sıra məsələlər tez-tez müzakirə edilmiş, xalqımızın yazı mədə-

niyyətinin inkişafında bu komitənin əvəzsiz rolu olmuşdur.

"M.S.Ordubadinin "Bizdəki dil nə dildir?" ("Yeni yol" qəzeti, 1924, №12), M.S.Əfəndiyevin "Əsl xalq dili uğrunda" ("Ədəbiyyat" qəzeti, 1937, №31), Ə.H.Qarayevin "Kitablarımızın dili haqqında", B.Çobanzadənin "Yazıçılarımızın dili haqqında" ("İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1933, №1) və s. məqalələrində də ədəbi dilin təmizliyindən, dil mədəniyyətindən danışılır. Eləcə də 1936-cı ildə "Ədəbiyyat" qəzetində (24 mart, 23 iyun, 20 avqust) Ə.Dəmirçizadənin "Şair və dil normaları" adı ilə çap olunan dörd məqaləsi bilavasitə nitq mədəniyyətinə, onun əsas mahiyyətinə, vəzifəsinə və dil normalarına həsr edilmişdir. Bu məqalələrdə ilk dəfə dilimizin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik normalarından söhbət gedir. Klassik və müasir şeirimizdə bu normalara necə əməl olunmasından, gənc şairlərin əsərlərində dil normalarının pozulmasının səbəblərindən danışılır və konkret faktlar göstərilir" (5, 126).

Bununla bağlı K.Əliyev yazır: "Bir sıra hallarda "şirin dil" nəzakətli danışığı anlayışını əvəz etmişdir. Bu da çox təbiiidir. Nəzakətlik olmayan yerdə mədəni davranışdan, mədəni danışığından söhbət gedə bilməz. Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri", Şah İsmayıl Xətəinin "Mənaqibi-Şeyx Səfi", A.Bakıxanovun "Nəsihətnamə", M.T.Sidqinin "Həkimanə sözlər", F.C.Dağıstaninin "Nəsihətipədar", M.C.Yusifzadənin "Ata-baba nəsihətləri" adlı didaktik əsərlərində nəzakətli danışığı qaydalarına böyük əhəmiyyət verilmişdir (6, 3).

K.Əliyevin "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları" kitabında nitq mədəniyyətinin vəzifəsinin ədəbi dil normalarını tənzimləmək və qorumaqdan ibarət olması haqqında fikirləri var (7, 9).

Nitq mədəniyyəti və dil məsələsi sahəsində valideynlərin, bağça tərbiyəçilərinin, müəllimlərin üzərinə şəxsi, lakin çətin vəzifə düşür. Dilə məhəbbət ailedən, evdən, xüsusilə məktəbdən başlayır. Professor M.Məmmədov bununla əlaqədar yazır: "Nitq mədəniyyəti orta məktəblərdə Azərbaycan dili təliminin ən mühüm problemlərindən biri hesab edilməlidir. Kütləvi məktəblərdə nitq mədəniyyətinə diqqət xüsusilə artırmaq lazımdır. Klassiklərimizin əsərlərinin düzgün oxunulması, orfoepiya qaydalarının öyrənilməsi üçün ədəbi qiraət dərnəklərinə gözəl nitqi olan aktyorlar çağırılmalıdır" (5, 164).

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki nitq mədəniyyəti, hər şeydən öncə, ana dili ilə bağlıdır. Ana dilinə məhəbbət olmayan, ana dilini bilməyən, nitq mədəniyyətinin qayda-qanunlarına əməl etməyən müəllim gələcəyə nə aktyor, nə alim, nə də şəxsiyyət hazırlaya bilər. Ölkəmizdə bütün vətəndaşlar öz nitq mədəniyyətini yüksəltmək üçün xüsusi səy göstərməlidirlər. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək insanın ən gözəl keyfiyyət və məziyyətlərindəndir.

Lakin səhnədə, radioda, televiziya da çıxış edən aktyor və diktör üçün, kafedrada, auditoriya qarşısında çıxış edən müəllim, natiq və mühazirəçi üçün həmin keyfiyyətlər zəruridir.

Böyük klassikimiz, şair-dramaturq C.Cabbarlı səhnə nitqinin düzgün formalaşmasına, onun tədrisi məsələlə-

rinə həmişə xüsusi fikir vermişdir. O vaxtilə yazmışdır: "Səhnəmizin böyük nöqsanlarından biri də aktyorlarımızın danışq dili, düzgün bir nətiqəsi (diksiyası) olmamasıdır. Bu cəhət məktəbdə ilk planda qoyulmalı ikən, bu vaxtdək bir diksiya müəllimi olmamışdır" (8, 363).

Bu məqsədlə diqqətin yalnız dəqiq, düzgün, aydın, savadlı, məntiqi danışmaq məsələsinə yönəldilməsi qarşıya qoyulan əsas problemin heç də tam həlli deyildir. Bundan əlavə, ədəbi dildə ümumi qaydalar və əsaslar üzrə qəbul olunmuş ədəbi tələffüzlə orfoepiya qaydaları əsasında danışmaq da vacibdir.

Q.Məhərrəmli yazır: "Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı hələ də bir sıra ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Bəziləri nitqin ancaq şifahi qolunu əsas götürür və bu istiqamətdə nitq mədəniyyəti normalarını müəyyən etməyə çalışırlar. Amma şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir. Bir qrup alim nitq mədəniyyəti məsələlərini ancaq üslublarla bağlı izah etməyə çalışır. Həqiqətdə isə üslub düzgün və kamil nitqin ancaq bir tərəfidir. Nitqdə yalnız düzgün üslubi fiqurlar işlətməyə çalışmaq, yüksək, nümunəvi nitqə malik olmaq olar" (2, 191).

Dil normasının qorunması xalqın tarixi yadigarlarının, ənənə və varisiyyətinin gələcək nəsələ çatdırılması üçün böyük və əvəzi olmayan bir əhəmiyyətə malikdir.

"Dilimiz "ana dili" dediyimiz bu məşhür "bəşəriyyətin sonsuz davam edən əməyi"nin elə bir meyvasidir ki, bu meyvədən bütün nəsillər dadır, özünə pay götürür və gələcək nəsillərə də ərənəğan

edir, mənəvi həyat cəvəhəri kimi onlara əmanət verir. Onlar da öz mənəvi həyatını ana dilində görür, duyur, hiss edir, qavrayır, mənimsəyir. Duyu-duya onlarda milli şüur, milli qürur yaranır, ata-babalarının əsl varisinə çevrilir, böyük bir məhəbbətlə torpağa, vətənə vururlar. Həyatı dərk etməyin, elmə yiyələnməyin, təbiəti, cəmiyyəti müşahidə etmək və öyrənməyin əsl yolu ana dilindən başlanır" (5, 111).

Müasir dövrdə dövlət müstəqilliyimiz Azərbaycan dilində norma sabitliyi yaradılması üçün çox mühüm və əlverişli, münbit bir zəmin yaratmışdır. Bu münbit zəmin onunla əlamətdardır ki, yazılı nitqdə bütün normalar dilin öz daxili imkanları üzrə təkmilləşir və sabitləşir. Müstəqillik, azadlıq və sərbəstlik şəraitində Azərbaycan dilinin informasiya imkanları genişlənilir. Bu dilə kənar elementlərin yerli-yersiz daxil olması məhdudlaşır. Kənar elementlərin daxil olması azaldıqca normanın sabitləşməsi imkanları çoxalır. Eyni zamanda, şifahi nitqin inkişaf etməsi imkanları artır. Şifahi nitq inkişaf etdikcə nitqin inkişafı yazılı dil ilə danışq dili arasında yaxınlaşma amilini gücləndirir. Dil normasının uzunmüddətli olmasının əsas şərtlərindən biri, məhz yazılı və şifahi nitq arasında norma bərabərliyi yaranmasından ibarətdir.

S.Əlizadə ədəbi dili normaların məcmusundan ibarət vahid bir sistem kimi götürür və göstərir ki, bu sistemdə "normanı norma olmayan"dan ayırmaq tədqiqatçıdan zəngin müşahidə, xüsusi intuisiya tələb edir. Alimin dediyinə görə, "ədəbi dil normaların sistemli formasıdır və o normadan asılıdır" (9, 23).

Normaları sırf sosial-tarixi priz-

madan araşdıran dilçilərdən biri də T.Hacıyev olmuşdur. Çox düzgün olaraq normaya zaman, məkan, tarixi inkişaf, ədəbi-mədəni şərait və digər sosial amillər baxımından yanaşan alim belə bir qənaətə gəlir: "Tarixi, ədəbi-mədəni şərait dil normasını qaydaya salır. Bədii mətnlərin bolluğu bədii dilin mövqeyini yenə ənənəvi avanqardlığında saxlayır. Azərbaycan xalq dili yazılı ədəbi normada hakim oldu: ədəbi normativ xalq danışığının ədəbi səlhiyəyə salınmasından ibarət oldu" (10, 102).

Normanın dilimizdə ən gözəl açıqlaması və tərifi professor Tofiq Hacıyevə məxsusdur. O, normaya belə bir tərifi vermişdir: "Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında, müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür" (10, 9).

Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, "dil normaları dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun gələn və həmin dildə danışanlar arasında məqbul sayılıb ümumiləşmiş olan qaydalardan ibarətdir" (12, 13).

Ədəbi dilin özündə də maraqlı və ziddiyyətli proseslər gedir. Diqqət etsək, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, nitqdə yeni söz və ifadələrin əmələ gəldiyini, sonradan isə müəyyən zaman keçdikdən sonra onların aradan çıxdığını görürük. Digər tərəfdən, cəmiyyət üçün ən münasib, əlverişli söz və söz birləşmələrini seçmək, onları müəyyənləşdirmək, məcburi şəkildə normalaşdırmaq məsələsi ortaya çıxır. Yeni, insanlar tərəfindən qəbul olunan norma bir müddət keçdikdən sonra köhnəlir. Köhnə normaların tərəfdarları bu normanı müdafiə edirlər və dilçilər arasında bu

baxımdan mübarizə yaranır.

"Dilçilik ədəbiyyatında normadan "makronorma" və "mikronorma" kimi bölgülər şəklində bəhs olunur. Eləcə də "norma" yerinə "uzus" termininin də işlənməsini təklif edənlər də var. Əlbəttə, belə bir qənaətin tərəfindəyik ki, hər bir dilin varlığını qoruyub saxlamaq üçün əsas şərt onda normanın daim inkişafda olması, onun dinamikliyi, tarixiliyi kimi xüsusiyyətlərin mövcudluğu həqiqi labüddür" (13, 10).

A.Axundov ədəbi normalarda baş verməsini nəzərə alaraq qeyd edir ki, ədəbi normalarda dəyişmələrin mövcud olması heç də o demək deyildir ki, ədəbi norma sabitləşməyə və möhkəmlənməyə meyil etmir. Əslində, normanın inkişafında iki meyil: dəyişmə və mühafizə olunma özünü göstərir. Tarixi planda normaların sabitliyi və davamlılığı cəmiyyətə xidmət edən kommunikativ vasitələrin zəruriliyi və vərəsəliyi ilə müdafiə edir (14, 109).

H.Qarayeva nitq mədəniyyəti ilə ədəbi dil normalarının vəhdətini belə bir fikirlə ifadə edir: "Bu cəhətdən onun orfoqrafik, orfoepik, qrammatik və üslubi normaları əhatə etməsini ifadəli şəkildə desək, təbii çaylara bənzətmək olar, o çaylara ki, onlara da xırda dağ çayları axıb tökülür. Lakin çayların özlərinin də hansı bir gölə və ya dənizə axıb tökülməsi aksiomadır. Belə olduğu halda, şübhə yoxdur ki, çaylar da öz ümumiliklərini töküldükləri gölə və ya dənizə münasibətdə itirməli, yəni xüsusiyyətlərini çevirməli olurlar" (15, 17).

XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrdə ədəbi dil normalarının seçimi ilə bağlı başqa bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. Müasir ədəbi dilimizdə norma

səciyyəsi qazanmış xüsusiyyətlər keçid şivələrdə daha böyük üstünlüyə malik variantlardır.

Məlum olduğu kimi, keçid şivələr əsas dialektlər arasında yerləşib, onların hər birinin ümumi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şivələrdir. Keçid şivədə əlaqədə olduğu şivələrin hər birinin xüsusiyyətlərinə təsadüf olunur. Eyni hadisənin müxtəlif variantları keçid şivədə qarşılaşır və bunlardan biri digərini sıxışdırıb aradan çıxarır.

Keçid şivələrində üstünlük qazanan variantlar XX əsrdə ədəbi dilimizdə normaya çevrilmiş variantlarla, demək olar ki, üst-üstə düşür. Deməli, Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək inkişaf pilləsi olan müasir dövərində ədəbi dilin normaları bütün əsas şivələrlə əlaqədar olan, onlardakı variantları öz "süzgəcindən keçirən", daxili qanunu ilə nizamlayan keçid şivələrinin xüsusiyyətləri ilə uyğunluq təşkil edir. Bu heç də o demək deyildir ki, müasir ədəbi dilimiz birbaşa keçid şivələrinin təsirinə məruz qalmışdır. Ədəbi dilin dialektlərə təsir etdiyi müasir dövərdə ədəbi dilin konkret əsasını axtarmaq, fikrimizcə, mənasızdır.

K.Əliyev isə dialekt məsələsinə toxunmadan birbaşa nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normalarını eyni səviyyədə tutaraq yazır: "Dilimizdə başqa normalar kimi danışq etikası adlanan norma da var. Bu bir sistem kimi formalaşmışdır. Onun da özünəməxsus komponentləri var. 1. Müraciət qaydaları; 2. Şad və bəd xəbəri çatdırma; 3. Dinləmə qaydaları; 4. Söhbətə qoşulma qaydaları; 5. Mimika və jestlərdən düzgün istifadə qaydaları; 6. Verilən suala cavab qaydaları. Nitq mədəniyyətindən dərs deyən ustad müəllimlər bu normaların, bu məsələlərin

hər biri üzərində geniş dayanır, maraqlı misallar çəkirlər" (7, 8).

Ədəbi dil normaları, onun variantları dilçilikdə diqqəti çəkən maraqlı məsələlərdəndir. Bu gün ziyalılar arasında, o cümlədən telejurnalistikada bir çox mübahisəli məqamlar bu məsələnin dilçiliyin özündə də hələ mübahisəli olaraq qalması ilə bağlıdır.

Variantlıq məsələsi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində bədii əsərlərdə, ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin əsərlərində öz əksini tapır: "Norma variantlığın qarşısını alır. İnkişaf edən sistemin – dilin müxtəlif mərhələsi və səviyyəsində vahidlərin variantları ola bilər. Mənanaya xələl gətirməyən variantlıq dil sistemini dəyişmir. Məsələn, arxetipdən yeni formaya keçənə kimi dil vahidi müəyyən keçid mərhələsindən sonra norma kimi qəbul olunur: öz və kəndi qayıdış əvəzlilikləri yüz illər boyu dilimizdə paralel işlənmişdir.

Bilmədim ki, özünü sən, ey kəndisindən bixəbər (*İ.Nəsimi*).

Həqqin qapısından girdim, kəndi vücudumu gördüm (*Xətai*).

Hətta dilimizin qədim qatlarında öz və kəndi sözlərinin birgə, bir vurğu altında işlənen nümunələri də məlumdur: Oğul, baban sağdır, əmma söyləməyə qorxdum, kafərə varasan, kəndezini urasan, həlak olasan ("Kitabi-Dədə Qorqud").

Ədəbi dil öz inkişafının ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif dialektlərə istinad edə bilər. Tarixi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ədəbi dil dialekt əsasında dəyişir. Azərbaycan ədəbi dili 600 il əvvəl Şirvan dialektinə, 400 il əvvəl Təbriz dialektinə, 200 il əvvəl Qarabağ dialektinə, əsrin əvvəllərində isə bütün dil

nümayəndələrinin də daxil olduğu Bakı şəhərinin danışığına istinad etmişdir.

H.Arifin, H.Mehdinin, M.İbrahimoğlunun bədii əsərlərin dili haqqındakı fikirləri bu gün də ədəbi prosesimiz üçün və nitq mədəniyyəti baxımından qiymətlidir. Bununla bağlı mərhum professor Müseyib Məmmədov yazırdı: "Məmməd Arifin 1948-ci ildə yazdığı "Dramaturgiyada dil və dialoq", "Dil və üslub" məqalələri daha çox nəzəri cəlb edir. Tənqidçi dilin və üslubun həqiqi sənət əsərlərinin yaranmasında böyük rol oynadığını klassik və müasir ədəbiyyatımızdan gətirdiyi misallarla sübut edir. Onun bədii dil, üslub və nitq mədəniyyəti qarşısında qoyduğu ümumi tələblər belədir: "Uzunçuluqdan qaçıb qısa və mənalı yazmaq, təsvirlərdə tam, düzgün, səhih bədii mənzərələr və surətlər yaratmağı bacarmaq, fikri sadə və aydın ifadə etmək, insan xasiyyətlərini təsvir edərkən buna uyğun dil tapmaq, jarqona, əyalətçiliyə yol vermədən ümumi Azərbaycan ədəbi dili dairəsində hərəkət etmək, xülasə elə yazmaq ki, oxumaq asan və xoş olsun" (5, 129).

Təəssüf ki, Azərbaycan əfərində bəzi jurnalistlər doğma dilimizdə normal danışa bilmir, ədəbi dilin normalarını ciddi surətdə pozurlar. Bəzən gənclər üçün əhəmiyyət kəsb edən bir verilişin aparıcısı əfirdə doğma dilin qorunması məsələsinə müzakirəyə çıxarsa da, veriliş boyu özü doğma dilimizdə danışmağı bacarmır. Sözsüz ki, dəfələrlə orfoepik nöqsanlar buraxan, üslubi qaydalara riayət etməyən jurnalist və aparıcının gənc nəslə düzgün nitq mədəniyyəti aşılayacağına, dil normalarını, gözəl danışığı sevdirə biləcəyinə inanmaq mümkün deyil.

Bu məsələ ilə bağlı professor M.Məmmədov yazır: "Yeri gəlmişkən deyək ki, nitq mədəniyyəti məsələləri son 30-40 ildə bir sıra Avropa ölkələrində və keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan respublikalarda da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu ölkədə vaxtaşırı müşavirələr keçirilir, xüsusi tədbirlər təşkil olunur, dilə nəzarət edilir. Mətbuatda dərc olunmuş maraqlı bir yazını burada xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məqalə "Latışca danış, cərimə də vermə" adlanır. Məqalədə oxuyuruq: "Latviyada ilk dəfə olaraq televiziya jurnalisti dil haqqında qanuna əməl etmədiyinə görə cərimə olunmuşdur. Dil üzrə dövlət müfəttişliyi E.Serjitskiyə 2 min rubl cərimə ödəmək üçün protokol yollamışdır. Onun hazırladığı televiziya verilişinin bir hissəsinin latış dilinə tərcümə olunmadan rus dilində getməsi jurnalisti əlini cibinə salmağa məcbur etmişdir" (5, 204).

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dilçiliyimizdə müəyyən durğunluq yaşanmışdı. Lakin bu proses uzun sürmədi. Artıq 1950-60-cı illərdə alimlər müasir dövrimizdə də aktuallığını qoruyub saxlayan qiymətli və dilçiliyimiz üçün əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar.

"Nitq mədəniyyəti sahəsində əsaslı dönüş 1960-cı illərdən sonra başlandı. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti elminin, demək olar ki, ilk yaradıcısı professor Ağaməmməd Abdullayev olmuşdur. Onun 1966-cı ildə nəşr olunmuş "Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında" və xüsusilə 1968-ci ildə çapdan çıxmış "Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti haqqında" əsərlərində bu elmin strukturunun ilk konturları cızılmışdır" (15, 31).

Artıq 1960-cı illərdən sonra dilçilikdə nitq mədəniyyəti məsələlərinin

öyrənilməsi daha geniş vüsət almağa başladı. "1969-cu ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda nitq mədəniyyəti şöbəsinin təşkili, elə həmin ildən "Nitq mədəniyyəti məsələləri" məqalələr məcmuəsinin (1972, 1974, 1979, 1985-ci illərdə), "Dil mədəniyyəti" kitabçalarının nəşri buna əyani sübut idi. Bu kitablarda mətbuatda, dərsləklərdə, səhnədə, radio və televiziya, reklam və afişalarda ədəbi dil normalalarının pozulması halları konkret nümunələrlə göstərilir, nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkliflər verilir" (5, 130).

Lakin mədəniyyət və elmi səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, onun lüğət tərkibinin genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazım idi. Bu da respublikanın bütün dilçilərinin, xüsusilə, nitq mədəniyyəti mütəxəssislərinin mühüm vəzifələrindən biri idi. Azərbaycanda ədəbi dilin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə daim qayğı göstərilmişdir. Qarşıya qoyulan bir sıra problemlər həll olunmuşdur.

Nitq mədəniyyəti üçün əsas məsələlərdən biri ədəbi tələffüz qaydalarının nizama salınması idi. Daha doğrusu, orfoepiyanın əsaslarını və prinsiplərini müəyyən etmək, onun orfoqrafiya ilə oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək, tələffüz qaydalarını dəqiqləşdirmək, şərait və mənbəyini aşkar etmək və s. məsələləri həll etmək zəruriyyəti meydana gəlmişdir. Görkəmli alimlər akademik M.Şirəliyev və professor Ə.Dəmirçizadənin birgə yazdıqları "Azərbaycan dilinin orfoepiyasının əsasları" əsəri, Ə.Əfəndizadənin "Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti" (1983), M.Mahmudov, L.Kərimovun "Bitişik, yoxsa ayrı" lüğəti, M.Adilo-

vun 1973-cü ildə çap etdirdiyi "Qəzet dili", T.Rüstəmovun "Ədəbi redaktənin əsasları" (1975) nitq mədəniyyəti sahəsində görülmüş uğurlu işlərdir.

Nitq mədəniyyəti sahəsində son illər respublikamızda xeyli işlər görülmüşdür. Ali məktəblərin çoxunda "Nitq mədəniyyətinin əsasları" fənni tədris edilir. Nitq mədəniyyətinə aid tematik məcmuələr çap olunur.

Dilçiliyimizin bir sahəsi kimi, nitq mədəniyyəti problemləri 1970-ci illərdən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda tədqiq olunur, xalqın nitq mədəniyyətini yüksəltmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. "Nitq mədəniyyəti" məsələləri məqalələr toplusunun 7 nömrəsi çap olunmuşdur. Burada mətbuatda, bədii və elmi əsərlərdə, səhnədə, radio və televiziya verilişlərində müşahidə edilən nöqsanlar göstərilir və bunların aradan qaldırılması üçün səmərəli təkliflər verilir. Bu institutda ilk dəfə olaraq "Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü", "Vurğu lüğəti" hazırlanıb çap edilmişdir. Səhnə dilinə, dərsləklərin dilinə, mətbuat dilinə, bir sözlə, nitq mədəniyyətinin bir sıra mühüm məsələlərinə aid respublika müşavirəsi keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1978.
2. Məhərrəmli Q. Külləvi informasiya və dil. Çapaşğı nəşriyyəti, 2004.
3. Çobanov M. Müasir Azərbaycan dili. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2006.
4. Mustafayev F. Azərbaycan Televiziyası. Elm və təhsil verilişlərinin dili. Bakı, 2003.
5. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988.
6. Əliyev K. Nətiqlik və gözəllik haqqında. "Kommunist" qəzeti, 1975, 20 avqust.
7. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və

üslubların əsasları. Bakı, 2001.

8. Cabbarlı C. Əsərləri, III cild, Bakı, 1969.

9. Əlizadə S. Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985.

10. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, 1992s.

11. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.

12. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.

13. Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri (məqalələr məcmuəsi), AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1991.

14. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.

15. Muradov B., Bayramov H. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2008.

РЕЗЮМЕ

Противоречивые идеи и суждения о культуре речи

Однако, зависимости от вида специальности и рода действия, каждый интеллектуальный человек должен соответствовать речевой культуре связи с профессией.

Когда говорится о культуре красноречия то во первых имеется ввиду, правильная речь, грамотное правописание. Обладатели этих качеств устных а также письменных своих речах должен уметь – свободно владеть фонетикой речи, грамотным, богатым, словарным запасом, произношением

грамматическое относительной стабильности, особенное внимание является точности.

Здесь нельзя давать возможности короткой речи и тавтологии. Особенно важно уделять внимание в статье, четкому самовыражению.

Автор своей речи, показывает научный уровень, мировоззрение своего интеллектуального развития.

Что бы обладать воспитательной речевой культуры, надо уделять особенное внимание богатому словарному запасу.

SUMMARY

Contradictory ideas and judgments about speech culture

Depending on profession every educated person according to his profession must oron speech culture and speech ability.

Mentioning speech culture and speech ability first of all we mean corresy oral speech and writing. Person who has these qualittes must pay special attention to fluent speech in oral and written form, grammar structure and enrich vocabulary.

It demands to speak and write in short form and not to let repeating. In article one must pay attention to spear speech and necessity of true, exact though ht. Author shows that variety of speech depends on person's scientific level and his world's review. Speaker's perfect speech culture is necessary. He owns it by enriching vocabulary.

NAZİM HİKMƏTİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINI TƏDRİS EDƏRKƏN...

Səbuha HÜSEYNOVA,
ARTİ-nin əməkdaşı

Açar sözlər: ədib, dramaturq, publisistik əsərlər, pyes, dastan, kinofilmlər, silsilə, poema
Ключевое слово: ключевые слова: литератор, драматург, публицистические произведения, пьеса, эпос, кинофильмы, ряд, поэма

Key words: writer, playwright, publicist works, plays, drama, movies, series, poem

Böyük Türk şairi Nazim Hikmət 1902-ci il yanvar ayının 15-də zadəgan ailəsində anadan olub. Atası Hikmət bəy mətbuat ümumi müdirliyi və Hamburq konsulu vəzifələrində çalışmış, anası Aysə Cəlilə piano çalan, rəsm çəkən, fransızca bilən ev xanımı olub. Cəlilə xanım dilçi və müəllim olan Həsən Ənvər Paşanın qızıdır. 1848-ci ildə Həsən Ənvər Paşa savaşı zamanı Polonyadan Osmanlı imperatorluğuna köçmüş və Osmanlı vətəndaşı olmuşdur. Nazim bəyin ata tərəfindən kökü türk, ana tərəfindən kökü alman, fransız, gürcü, polyakdır.

Nazim Hikmət 1918-ci ildə İstanbulda Dənizçilik Məktəbinə daxil olmuş, Türkiyənin xarici müdaxiləçilər tərəfindən işğalı əleyhinə şeir yazdığı üçün 1919-cu ildə oradan xaric edilmişdir. "Sərvliklərdə" adlı ilk şeiri 1918-ci ildə "Yeni məcmuə" jurnalında dərc olunmuşdur. 1920-ci ildə o, işğal olunmuş İstanbuldan milli azadlıq uğrunda vuruşan Anadoluya getmişdir. 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlmiş. 1922-1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxumuşdur. Nazim Hikmət Mavi Gözlü Dev şair, romancı və oyun yazarı idi. O, 1924-cü ildə Türkiyəyə qayıtmış, inqilabi "Oraq-çəkkic" qəzetində, "Aydınlıq" jurnalında Lenin ideyalarını tərənnüm edən əsərlərlə çıxış etmişdir. Həmin orqanlar bağlandıqdan sonra təqəd olunan və 1925-ci ildə qiyabi surətdə 15 il həbsə məhkum

edilən Nazim Hikmət 1927-ci ildə yenidən gizli olaraq SSRİ-yə gəlmişdir. 1928-ci ildə Bakıda şairin "Günəşi içənlərin türküsü" adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. 1938-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra həbs olunan Nazim Hikmət 8 ay həbsxanada yatmış və heç bir sübut olmadığına görə azad edilmişdir.

1929-cu ildə "835 sətir", 1930-cu ildə "1+1=1", 1931-ci ildə "Səsinə itirmiş şəhər" kitablarındakı şeirlərində xalqın ağır həyatı, inqilabi mübarizəyə çağırış öz əksini tapmışdır. 1924-cü ildə yazdığı "Cökəndə və Şi-Ya-u" poeması, 1932-ci ildə yazdığı "Benerci özünü niyə öldürdü" mənzum romanı imperalizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Onun "Kəllə", 1932-ci ildə "Bir ölü evi, yaxud mərhumun naləsi", "Bayramın ilk günü", 1935-ci ildə "Şöhrət və ya unudulan adam" pyeslərində kapitalizm kəskin şəkildə ifşa edilmişdir. 1932-ci ildə türk kommunistlərini yekdil mübarizəyə səsləyən "Gecə gələn teleqram" şeir toplusuna görə 5 il həbs cəzasına məhkum olunmuş, bir ildən sonra amnistiya əsasında azad edilmişdir.

1935-ci ildə yazdığı "Taranta Babuya məktublar" poemasında, 1936-cı ildə qələmə aldığı "Alman faşizmi və irqçiləri" publisistik əsərlərində faşizmin və onun Türkiyədəki tərəfdarları ifşa olunur. Şairin sağlığında 1936-cı ildə Türkiyədə son kitabı "Şeyx Bədrəddinin dastanı" çapdan

çıxmışdır.

1938-ci ildə sübut olunmamış ittiham əsasında 28 il 4 ay həbs cəzasına məhkum edilən Nazim Hikmət məşhur "İnsan mənşələri" epopeyasını, "Həbsxanadan məktublar" silsiləsini, "Məhəbbət əfsanəsi", "Yusif və Züleyxa" pyeslərini və s. əsərlərini qələmə almışdır.

"Yusif və Züleyxa" pyesi hər zaman bəşər övladına xas olan ülvü, təmiz, saf məhəbbət hislərinin tərənnümü ilə müasir səslərin və yaqın ki, insan övladı yaşadığıca bu zərif hisslər tərənnümü olan əsərin təsir dairəsindən kənar qalmayacaqdır. Züleyxa surəti əsərdə tamamilə başqa bir planda verilmişdir. Onun idealı yalnız eşqdır.

1950 - ci ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyətinin tələbi ilə Türkiyə hökuməti Nazim Hikməti azad etməyə məcbur olmuşdur.

Nazim Hikmət 1951-ci ildən ömrünün sonunadək ikinci vətəni sayılan SSRİ-də yaşamış və bu dövrdə "Türkiyədə", "Qərib adam", "İvan İvanoviç vardımı, yoxdumu", "Domokl qılıncı" və s. pyeslərini, şeir və poema, poeziyaya və dramaturgiyaya dair məqalələrini yazmışdır. SSRİ-də Nazim Hikmətin ssenariləri və əsərlərinin süjetləri əsasında kinofilmlər ("Bir məhəlləli iki oğlan", "Sevdalı bulud", "Yaşamaq gözəldir, qardaşım", "Məhəbbətim, kədərim mənim") çəkilmişdir.

Novator şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmişdir. Buna misal olaraq aşağıdakı sərbəst şeirə nəzər yetirək.

Dört nala gelip uzak Asyadan
Akdenize bir kısrağ başı gibi uzanan

Bu memleket bizim
Bilekler kan içinde

Dişler kenetli
Ayaklar çıplak
Ve ipek bir halıya benzeyen toprak
Bu cehennem, bu cennet bizim

Kapansın el kapıları
Bir daha açılmasın
Yok edin insanın insana kulluğunu
Bu davet bizim

Yaşamak bir ağac gibi tek ve hür
Ve bir orman gibi kardescisine
Bu hasret bizim.

Nazim Hikmət bu şeirində vətən sevgisindən, vətən azadlığından, eyni zamanda, vətən həsrətindən bəhs edir. Şair bu şeirdə gənc nəsillərə məmləkətlərinə sahib çıxmalarını, kənar qüvvələrə təslim olmalarını və öz vətənlərini son damla qanlarına kimi qorumaqlarını, insani xüsusiyyətlərini unutmamaqlarını bildirərək, öz öyüd və nəsihətlərini vermişdir. Mənim bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədim böyük türk şairi Nazim Hikmətin ali və orta məktəblərdə gənc nəsillərə keşməkeşli həyatının, onun şeirlərinin, vətən, torpaq, azadlıq sevgisinin bir örnək kimi gənclərimizə çatdırılmasıdır. Bu hisslər şairin "Bu gün Pazar" adlı şeirində açıq ifadə olunmuşdur.

Bu gün pazar.
Bu gün beni ilk defa güneşe çıkardılar.
Ve ben ömrümde ilk defa gökyüzünün bu kadar benden uzak, bu kadar mavi, bu kadar geniş olduğuna şaşarak kımıldanmadan durdum.
Dayadım sırtımı beyaz duvara.

Bu anda ne düşünmək dəliqulara,
Bu anda ne kavgə, ne hüriyyət, ne karım.
Təpəlik, güncə və bən...
Rəhbəyərım...

Nazim Hikmət "Bu gün parır" şeirində öz həvə həvətində necə göy ürünə, güncə, hüriyyətinə, torpağına və ailəsinə olan həssasından bəhs edir. O, öz məniləkətinə çox bağlı yazardır. Məniləkəti üçün əfəllərlə mübarizə etmiş və azadlıqdan məhrum olummuşdur, buna baxmayaraq o, öz yolundan ömrünün sonunadək dönməmiş, əsərlərində hər zaman insanları azadlığa, doğruluğa, vətəni sevir və ona sahib çıxmağa çağırır.

Onun yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının çoxunun dilinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur.

1951-ci ildə Ümumdünya Sülh Şurası Bürosunun və 1959-cu ildən sonra isə onun Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının yaxın dostu idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin "Bir millət-iki dövlət" sözü yerində deyilmiş, bizə yaratdılmışdır. Qeyri-şərtsiz, hamının qəlb açarı, millət təəssübkeşliyidir bu deyim. Bu günün, dünyanın deyil bu təəssübkeşlik. Uca yaradıcının yaratdığı bir millətin ilkindən, yaradılışından qərarlanmış, kök atıb. Bütün dünyaya yayılıb bu "türk milləti" deyimini, "türklük" anlamı.

90-cı illərin əvvəlində Azərbaycana

işləməyə getmək təklifi alanda qeyd-şərtsiz, çox böyük həvə ilə, istəklə razı oldum. Heç görmədiyim, anıma ikinci vətənim, doğma torpağım sandığım, həmişə görmək arzusu ilə yaşadığım Azərbaycana gəldim və elə ilk gəlişimdə bu doğmalığımı, bu istəyimi, bu arzusunun qarşılıqlı olduğunu, yanlışlığımı gördüm, hiss etdim və bir daha əmin oldum ki, canı canımdan, qanı qanımdandır bu torpağın övladları. Hər addımda ay-uldüzlu bayraqları qoşa gördükə qürurlandım, duyğulandım. "Bir daha yüksələn bayraq bir daha enməz" (qəbrin nurla dölsün, müstəqil Azərbaycan uğrunda canını fəda edən dahi M.Ə. Rəsulzadə) və bu bayrağın bir daha enməyəcəyinə əmin oldum. Nazim Hikmət Azərbaycan şair və yazıçılarının bir çoxu ilə şəxson dost olmuş və onlarla yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Azərbaycana həsr olunmuş şeirləri, Azərbaycan mədəniyyətinə dair məqalə və xatirələri vardır. Əsərləri Azərbaycanda döndə-döndə nəşr olunmuş, pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Bəstəkar A. Məlikov şairin "Məhəbbət əfsanəsi" pyesi əsasında eyniadlı balet yazmış, Azərbaycanın digər bəstəkarları şeirlərinə romanslar bəstələmişlər. R. Babayev "Kəllə" pyesinə illüstrasiyalar çəkmiş, M. Rzayeva şairin büstünü yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları şairin həyat və yaradıcılığına dair bir sıra sanballı əsərlər yazmışlar.

Nazim Hikmət 3 iyun 1963 – cü ildə Moskva şəhərində səhər saat 6:30-da vəfat etmişdir.

XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN "QARA DAĞI" HEKAYƏSİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qənirə ƏMİRCANOVA,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı şəhərindəki 189-190 nömrəli tam orta məktəbin direktor müavini

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının qəhrəmanları düşünən və düşündürən insanlar idi. "Düşünürəm, demək yaşayıram" fəlsəfəsi ilə yazıb-yaradan sənətkarların ədəbiyyat qarşısında ən böyük xidməti zamanın bəlası olan sosializm və kommunizm ideyalarından tamamilən uzaq əsərlər yaratmaq idi. Sosialist ideyalarından uzaq olan ədiblər həyatı elə olduğu kimi reallığı ilə təsvir etməkdən çəkinmir, insanların duyğu və hisslərini tərənnümə qədər yüksəldə bildirdilər. Təbii ki, o dövrün ədəbi simaları da onları bir-mənəli qarşılamırdı. Yersiz məzəmmət və tənqidlərə baxmayaraq, zaman hadisələri ələyir və hər kəsi elə olduğu kimi tanıdır. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev kimi...

Onu başqalarından fərqləndirən yaradıcılıq xüsusiyyəti oxucunu dərinədən düşündürmək, insanın hisslərinə hakim kəsilmək, onu mənəvi gözəllik aləminə aparmaq, insan azadlığını təbliğ etmək, həqiqət uğrunda mübarizəyə səsləməkdir. İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında elə bir kövrəklik, rahatlıq, ecazkarlıq var ki, başqalarında buna rast gələ bilmirik. Oxucu heç vaxt onun əsərlərindən ayrıla bilmir, hadisələrin sonu onu həmişə intizarda saxlayır. Bu intizar isə İ.Əfəndiyevin mənəvi dünyasından irəli gəlir, sonu əvvəldən məlum olmayan, düşünən və düşündürən əsərlər seriyasına daxil olmasına səbəb olur. Mənəvi dünya gözəl olanda yazıçı insanlar üçün yazıb-yaradır.

Onun qəhrəmanları hər cür saxtaldıqdan uzaqdır: o, necə varsa, elə də görünür. İlk hekayələrindən başlayan mənəvi axtarış sorğu onu ömrünün sonunadək izləyir. Elə buna görə də İ.Əfəndiyevi lirik-psixoloji üslubun novatoru adlandırırlar. 60-cı illər isə onun yaradıcılığının döndüş nöqtəsi hesab edilir. Bu illərdə o, povest və romanları ilə oxucu rəğbətini qazanır. Əsərlərinin böyük əksəriyyətini birinci şəxsin dilindən danışan yazıçının səsinə də oxucu sanki eşidir. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyaya gələn yolu da kiçik hekayələrdən başlayıb. Bir janr kimi hekayənin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki hadisələri yığcam təsvir etmək hekayənin zəruri şərtidir. Hadisələr elə maraqlı süjet xətti üzərində qurulur ki, əhvalatın geniş şərhinə ehtiyac qalmır. Yazıçı görüb-bildiyi, müşahidə etdiyi hadisələri bir neçə surət vasitəsilə təsvir edir. Əslində bu hekayələr İ.Əfəndiyevin gənc qəlbinin ilk duyğu və düşüncələri idi. 1940-cı illərdə yazılan bu əsərlərin 2010-cu illərdə təhlili xoş vaxt oymaya bilmir.

Bu işə hadisələrin təsvirində zamanı qabaqlamaq deməkdir.

Belə hekayələrdən biri də 1944-cü ildə qələmə alınan "Qarı dağı" əsəridir.

Hekayə üslubunda olan "Qarı dağı" əfsanəsi bütün dövrlər üçün aktualdır. Hekayədə təsvir olunur ki, otuz doqquz gün mühasirədə qalan şəhər qırxıncı gün düşmənin hücumuna tab gətirə bilmir. Şahın iyirmi yaşlı oğlu Maliktac hücum edib şəhərə daxil olur. Şahın vəziri Taygöz Yusif kimsəyə aman vermədən şəhəri yerlə-yeksan edib, hamını qılıncdan keçirir. Üç günlük fəlakətdən sonra şah üç gün, üç gecə şadyanalıq əmr edir. Qalib gələn qoşun yeyir, içir, kefləyir. Belə bir vaxtda şahə xəbər gəlir ki, oğlun Maliktac xəstələnib, müalicəsi isə falçı bir qarının əlindədir. Şah qarını yanına çağırtdırıb bildirir ki, oğluma əlac etsən, evinin dirəklərini qızla tutduracağam, xəyanət etsən, cəhənnəm kimi zəbanə çəkib yanacaqsan. "Mən anayam"- deyə cavab verən qarı Maliktacın müalicəsinə başlayır. Çiçəklərdən çəkilmiş min cürə dərman düzəldib şahzadəni sağaldır. Şah çiçəklərin sirtini ondan tələb edəndə qarı: "- Mən bu sirti heç kəsə açə bilmərəm, amma oğluma çiçəklərdən çəkilmiş elə bir dərman verəcəyəm ki, bir də azar üzə görməsən,"- deyə cavab verir. Qarı şahə və oğlu Maliktaca özümün hazırladığı xüsusi dərman verir. Onların hər ikisi tamam sağalacağı ümidi ilə dərmanı içirlər. Lakin şah və oğlu dərmanın zəhər olduğunu biləndə artıq gec idi:

- Qarı, heç olmasa, oğluma bir çarə elə. Axı sən onu ölümdən qurtarmışdın, axı deyirdin mən anayam.

- Bəli, qibleyi-ələm! Mən anayam!"- deyə Ballı qarı ah çəkdi. (İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" I cild, Bakı, "Təhsil", 2014, səh. 87).

Öz yurdunun qisasını beləcə alan qarı işgəncəli ölümə məhkum edilir. Taygöz Yusifin əmri ilə qarını komasına salıb qapını bağlayırlar. Bütün qoşun əhlinin hər birinə komanın üzərinə bir at torbası torpaq tökülməsi əmri verilir. Cox keçmir ki, koma təpəyə dönür. Əfsanəyə görə, elə o vaxtdan "Qarı dağı"nın altından qaynayan çeşmədən yolçular su içib ürəklərinin yangısını söndürürlər.

Hekayədə azadlıqsevər xalqımızın yadelli işğalçılara olan nifrəti təsvir olunan hadisənin bədii inkişamıdır.

Aylar, illər, əsrlər keçsə də, əfsanə və nağıllara olan maraq heç vaxt azalmır, onda elə bir şirinlik var ki, hər yaşda dinləmək və oxumaq xoşdur. Ona görə də IX sinfin "Azərbaycan dili" (müəlliflər: Tofiq Hacıyev, Samirə Bektaş, Yeganə Hüseynova) dərsliyinə daxil edilmiş "Qarı dağı" əfsanəsi şagirdlər tərəfindən maraqla oxunulur. Tədqiqat zamanı Bakı şəhəri 189-190 sayılı tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi Arzu İbrahimovanın IX A sinfində keçdiyi "Qarı dağı" hekayəsinin icmalını (hesab edirik ki, bu, müəllimlərə yardım edə bilər və hər kəs mövzunun tədris prosesinə əlavələr etməkdə sərbəstdir) təqdim edirik:

Sınıf 9

Mövzu: "Qarı dağı" mətni
Açı standartları:

1.1.1. Tədqiqat xarakterli sual verir.

1.1.2. Dəmlədiyi fikirlərə özəsi etməni bəitir.

2.2.1. Mətni müəyyən olunan intonasiya ilə oxuyur.

3.1.2. Fikir və məlumatlarını boyat hadisələri ilə əlaqələndirir.

Dərsin tipi: tənqidi

İş forması: kollektiv iş, qruplarla iş.

İş vasitələri: Fəsiləli cəm, Beyin bənzəsi, sual-cavab, təqdimat.

Resurslar: kompüter, proyektor, iş vərəqləri.

İntegrasiya: Ədəbiyyat, tarix.

Dərsin məqsədi aşağıdakı şəkildə göstərilir:

MƏQSƏD

♦ Mətnin məzmununa uyğun suallara cavab vermək.

♦ Sözlərin leksik mənasının müəyyənləşdirmək.

♦ Vəsitəsiz nitqdə dərəcə ifadələrindən düzgün istifadə etmək.

♦ Mətni müqayisəli tətbiq etmək.

Dərs ilk növbədə, ziddiyyətli məqamlara cavab axtarmaqla başlayır. C.Cabbarlının "Ana" şeiri səslənin və bununla da şagirdlərin mövzuya motivasiyası yüksəlir:

♦ Şeirdə lirik qəhrəman nə demək istəyir?

♦ "Onun əliylə bələ bəhrinə yavarınsam, Yənə xoyal edərəm bəzmi-istirahətir" misraları ilə C.Cabbarlı özünə hansı fikri çatdırmaq istəyir?

♦ Sizcə, Ana insanı bələyə sürükləyirmi?

Tədqiqat "Sizcə, ana insanı bələyə sürükləyə bilərmiz?" sualı ilə başlanır. Müəllimin məqsədi mətdəki ananın atdığı addımı təhlil etmək, əsərin ideyasını araşdırmaqdır. Buna görə əvvəlcə şagirdlərə hekayə ilə tanış olmaq üçün vaxt verilir və "səssiz oxu" strategiyasından istifadə edilir. Şagirdlər qısa zaman kəsiyində hekayənin məzmunu ilə bağlı öz təəssüratlarını bölüşürlər. Bundan sonra sinif qruplarına bölünür və hər bir qrupa üzərində tapşırıqlar olan iş vərəqləri paylanır.

1. "Qarı dağı" mətni "Azərbaycan dili" dərslərində hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

2. Hansı sözlər ədəbi lüğətə aiddir? Nə üçün? - Sözləri lüğətdə tapmaq üçün. - Ədəbi lüğətə aiddir. - Sözlər lüğətdə tapmaq üçün.

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. - "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir.

1. "Qarı dağı" mətni "Azərbaycan dili" dərslərində hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

2. Hansı sözlər ədəbi lüğətə aiddir? Nə üçün? - Sözləri lüğətdə tapmaq üçün. - Ədəbi lüğətə aiddir. - Sözlər lüğətdə tapmaq üçün.

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. - "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir.

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. - "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir.

2. Hansı sözlər ədəbi lüğətə aiddir? Nə üçün? - Sözləri lüğətdə tapmaq üçün. - Ədəbi lüğətə aiddir. - Sözlər lüğətdə tapmaq üçün.

1. Şah nə üçün qarını istəyir? Cavab:

2. Mətdəki "Qarı dağı" sözləri hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. Şah nə üçün qarını istəyir? Cavab:

2. "Qarı dağı" mətni hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. "Qarı dağı" mətni "Azərbaycan dili" dərslərində hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

2. Hansı sözlər ədəbi lüğətə aiddir? Nə üçün? - Sözləri lüğətdə tapmaq üçün. - Ədəbi lüğətə aiddir. - Sözlər lüğətdə tapmaq üçün.

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. - "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir. - Cavab: "Qarı dağı" - deyə sual verilir.

Mətnin gələcəkdə hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. Şah nə üçün qarını istəyir? Cavab:

2. "Qarı dağı" mətni hansı mövzulara işlənilir? Cavab:

1. Bu şeirə hansı qruplara ayırmaq olar? Bu şeirə hansı qruplara ayırmaq olar?

2. Ədəbiyyatın bu şeirəyə verdiyi tövsiyələri yazın. Nəyə tövsiyə?

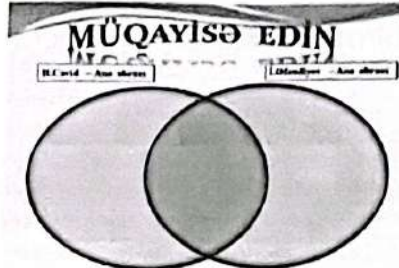
3. Şeirin gətirdiyi əsas ideyaları və mövzuları yazın.

1. ...Aha! - deyə pəhləvilər gəlmişdi.
2. Şah vəzirə sığınmışdı.
Təvəzüləndən, - deyə əmir pəhl.

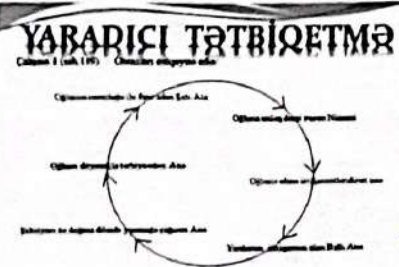
QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Meyarlar	Qruplar	1	2	3	4	5
Məzmun məntəqəsinə uyğun gələn cavab verə bilər						
Ahəliyə ləhəzə mənalarını sadəlikləndirir						
Vətəndaşlığına bağlı mövzuları əhatə edir						
Məzmunun bütövlüyü təbii təsviri həzərdir						
Ümumi						

Müəyyən vaxtdan sonra qrup liderləri iş vərəqlərini sinifə təqdim edirlər. Sonra müqayisəli təhlil aparılır. Şagirdlər bütün siniflə bərabər H.Cavidin "Ana" əsəri ilə İ.Əfəndiyevin mətnində verilən Ana obrazını Venn diaqramı vasitəsilə müqayisə edirlər:

Təhlildən sonra ümumiləşdirmələr aparılır və sinif dərsin əvvəlində verilmiş tədqiqat sualına cavab verərək konkret nəticəyə gəlir. Təbii olaraq, hekayənin məzmununu və ideyası şagirdlərin yaradıcı tətbiqetməsini də motivasiya etməyə bilməz. Buna görə də sinif yeni tapşırıq verilir:

Şagirdlərin qiymətləndirilməsi bütün dərslər boyunca, standartlara müvafiq meyarlarla onların bilik və bacarıqlarına əsasən aparılır:

Göründüyü kimi, təbliğ etdiyi ideyaları görə İ.Əfəndiyev yaradıcılığının tədrisi

həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün çox qiymətli. Bu isə onun milliliyə söykənən yaradıcılığı ilə bağlıdır.

... İllər keçir, zaman dəyişir, lakin İ.Əfəndiyev yaradıcılığına olan maraq və sevgi azalmır, əksinə, bütün dövrlər üçün daha yeni dəyərlər kəsb edir. Bu, yazıçı-dramaturqun təbliğ etdiyi bəşəri ideyaların əzəməti ilə bağlıdır. Ona görə də xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin bütün əsərləri janrından asılı olmayaraq türk dünyasının ən nadir incilərindən biri kimi qiymətlidir. Bu, onun çox sevdiyi xalqına gətirdiyi başucalıdır.

РЕЗЮМЕ

В статье Ганеры Амрджановой "Идеи и художественные особенности повести "Старухина гора"-Ильяс Эфендиева говорится об отношении к маленьким произведениям, написанным писателем в жанре повести. Г.Амрджанова, уделяя основное свое внимание повести "Старухина гора", высказывает свое мнение к ее анализу. Она предоставляет учителям обзор содержания и анализа повести "Старухина гора", данной в учебнике 9 класса "Азербайджанский язык" Тофига Гаджиева, Самира Бекташи, Йеганы Гусейновой.

SUMMARY

In the article of Ganira Amirjanova "The idea-literary features of I.Afandiev's novel "Qari dagı " attitude towards small size novels written by the author is presented. Focusing on "Qari dagı " novel, G.Amirjanova states her opinion about novel analysis, presents to professional teachers overview of content and analysis of the "Qari dagı " novel given in 9 grade "Azerbaijan language" book of Tofig Hajiev, Samira Bektashi, Yegana Huseynova.

**XALQ ŞAİRİ MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA
MİLLİ DÜŞÜNCƏ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ İDEALLARININ
TƏCƏSSÜMÜ**

Ramiz QASIMOV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xalq şairi Məmməd Araz (1933-2004) Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəhətlili və zəngin ədəbi irsinə, sənətkarlıq qüdrətinə görə özünəməxsus yeri, mövqeyi və xüsusi çəkisi olan görkəmli söz ustalarından biridir. Xalq şairi Məmməd Araz oxucuların qəlbində Azərbaycanın istiqlal şairi olaraq əbədi şöhrət qazanıb.

"Mənim şeirimdə göz bir insan kimi, Qəlbimdə nə varsa ona demişəm. Anadan-bacıdan gizlətdiyimi, Kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm" (7, s. 15), - deyən Xalq şairi Məmməd Araz öz yaradıcılığında: "O tütəkdə dilə gələn Sədaqəti şeirə gətir. ...Məhəbbətin öz şeiri var, Məhəbbəti şeirə gətir. ...Qəlbindəki çırpıntı, Hərərəti şeirə gətir. ...Yazılmamış, duyulmamış, Şəriyyəti şeirə gətir. ...Şair dostum, gəl həyatı, Həqiqəti şeirə gətir" (8, s. 22-23), - deməklə sənətdə vətən müqəddəsliyi, xalq məhəbbəti və el həqiqətlərini əks etdirməyi əsl sənətkarlıq vəzifəsi bilmişdir. Buna görədir ki, onun yaradıcılığının hər sətiri, hər mısrası vətən qüdsiyyətini ifadə edir. Şairin yaradıcılığına gətirdiyi hər daş parçası, qaya, kol, ağac, dərə, dağ, quş, heyvan, ot – bir sözlə: hər xilqət vətən əzəməti, el sevgisi, yurd müqəddəsliyinə xidmət edir, vətəndaşlıq heysiyyətini təcəssüm etdirir. Bu baxımdan doğru deyilib ki, "əsl, həqiqi, böyük poeziya ümumbəşəri yaddaşdır. Məmməd Arazın şeiri də düşüncədə, əxlaqda və

qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir" (4, s. 5).

Görkəmli söz ustası Məmməd Arazın yaradıcılığında vətən sevgisi, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq motivləri öndə gəlir. Haqlı olaraq demək olar ki, ədibin ilk sözü Vətəndən başlayıb, Vətəndə də qurtarır. Onun yaradıcılığında vətən mövzusu, vətənpərvərlik motivləri, vətənə, yurda bağlılıq ideyası başlıca yeri təşkil edir. Ana yurdunun təbiətinə vurğun, tarixinə düşkün, xalqına bağlı olan şair bütün yaradıcılığında məhz bu motivləri önə çəkib, sanki vətəndaşlıq himnləri yaradıb. "Ürəyimsi kəlmə yazan deyiləm" (9, s. 94), - deyən sənətkar bütün varlığı ilə özünü Vətənə həsr etdiyi şeirlərində əsl, nümunəvi bir vətəndaş kimi ifadə edir. Deyildiyi kimi: "Məmməd Arazda sevgi tamamilə fərqlidir. Məmməd Arazın sevgisinin kökündə yalnız və yalnız vətən dayanır" (1, s. 5). "Ana yurdum, hər daşına üz qoyum, Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır (9, s. 13), - deyən şair ana yurdunu əsərlərində səcdəgah, insanı əbədiyyətə qovuşduran məbədgah və məzərgah kimi təqdim edir. Xalq şairi Məmməd Araz həm də o sənətkardır ki, "Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı" (9, s. 13), - vətəndaşlıq konsepsiyası irəli sürmüş, Vətənə övladlıq borcunu insanın müqəddəs qayəsi kimi xarakterizə etmişdir.

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim (9, s. 13).

- deyən şairin misraları vətəndaşlıq şəhadətinin özünəməxsus poetik dillə ifadəsi kimi səslənir.

Qətiyyətlə demək olar ki, "Xətayinin qılıncını suvardım, Məmməd Araz karan-daşı göyərdi", - deyərək qələmini milli ideallar, dövlətçilik və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilədə silaha çevirən görkəmli söz ustası Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Azərbaycanın milli istiqlalıyyət və birliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda öz qələmilə mübarizə aparan ədəbiyyat sənətkarlarından biridir. "Mənim yurdum hardan başlar?- Ürəyimin kandarından..." (9, s. 17), - deyən Məmməd Arazın yaradıcılığında təsvir, tərənnüm olunan Azərbaycan sənətkarın idealına uyğun olaraq mövcud olduğu sərhədlərdən daha böyük, bütöv, tam şəkildə, bütün qüdrətilə əks olunur. Məmməd Araz yaradıcılığı və bədii düşüncəsində Azərbaycan bir Dünyadır, bir Kainatdır. Elə bir dünya ki:

Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərk,

Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya (9, s. 40-41).

Məmməd Arazın vətən anlayışında Araz həsrəti, nisgili və yarası özünəməxsus yer tutur. Şairin sənətində özünə əsaslı, aparıcı yer tutan Araz mövzusu, eyni zamanda, ədibin möhürünə, ünvanına, təxəllüsünə çevrilir. Şairin "Arazın nəğməsi", "Bu gecə yuxumda Arazı gördüm", "Araz üstə çinar gördüm", "Yenə Arazı gördüm", "Arazın işıqları", "Mən Araz şairiyəm" və b. şeirləri və "Araz axır" poemasında paralanmış Azərbaycanın dərin nisgili, qəlbindən xan üzüntüsü özünə yer alıb. Buna görə Qələm gəldi əlimə - Araz gəlir dilimə

(9, s. 158), - deyən şair Araz mövzusunun sənət kredosu və yaradıcılığının baş mövzusunə çevirir. Bu baxımdan "Poeziyanın dumdur, şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanmış və paralı sahilindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərdini, ağrısını da gətirdi" (4, s. 5).

Şair Araz deyəndə "yalnız çay düşünürəm. O, tarixdir, baxıram..." (9, s. 159), - deyərək izah verir. "Araz axır" əsərində də bu fikirləri davam etdirərək yazır:

Araz çay deyil yalnız

Araz neçə milyonluq

İnsanlardır, eldir o (9, s. 385).

Özünü "Arazın səsi" (9, s. 160) adlandıran şairin Araz həsr olunan bütün əsərlərində azərbaycançılıq məfkurəsi başlıca ideya təşkil edir. Çünki şair özü də dediyi kimi, Araz təkcə bir çay kimi baxmır, o daha çox Araz şovinist, istilacı siyasətin sayəsində bir vətəni iki bölən sərhəd kimi baxır, bütöv vətən idealının simvolu kimi görür. Buna görə də şairin yaradıcılığında Araz çox zaman obrazlaşır: Araz özünün dərdli, həsrətli, bəlalara, ayrılıqlara salınmış taleyi ilə yer alır və dil açıb danışır, hətta bir lider kimi də əks olunur. Bu baxımdan "Araz" Məmməd Arazın yaradıcılığında həm Azərbaycanlıdır, həm bir ölkənin, vətənin tarixi, taleyi, bir xalqın, millətin ayrılıq dərdi, həsrətidir, həm də bir vətəndaş-şairin nisgili, qəlb yarası, sənət mövzusudur. Doğru ifadə edilib ki, Məmməd Araz yaradıcılığında "Təbriz bütün bir vətəni təmsil edərkən Araz da böyük amalın və idealın adı olaraq ələ alınır" (13, s. 236). Bu mənada Araz həm də Məmməd Araz yaradıcılığında özünü Böyük Azərbaycana həsr etmiş Xətayidir, Səttarxandır, Pişəvərdir, Xiyabanidir, Heydər Əliyevdir.

Məmməd Araz azərbaycançılığın

tərkib hissəsi olan bu mübarizə idealını "Araz axır" əsərində davam etdirərək xəyali bir mübarizə savaşı, Təbriz uğrunda fədakar mübarizə ideali əks etdirir. "Araz çay deyil yalnız, Araz neçə milyonluq insanlardır, eldir o" (9, s. 385), - deyən şair: "O axır, dağlar yanb məcrasını tapacaq" (9, s. 358), - deyərək bu elin öz birliyi, bütövlüyü uğrunda mübarizə açacağı ümidlərini də ifadə edir. Bu əsərdə rəmzi obrazlar və xəyali ideyalar özünə yer tapıb. Əsərdə şairin sevgilisi Ayrıgül obrazı adından tutmuş bədii mahiyyətinə qədər şairin vətən sevgisinin mərkəzində dayanan bütöv vətənin tərkibindən qoparılmış Cənubi Azərbaycanı təmsil edir. Əsərin qəhrəmanı, şairin lirik məni sevgilisi Ayrıgülü dimdiyi qanlı qartalın caynağından xilas etmək, yəni istilacı bir tərəfin siyasəti ilə ayrı salınmış vətənin bir parasını xilas etmək üçün onun ardınca qaçır. Ədib bu təsvirdə klassik aşiq-məşuq süjetinə oxşar bir şəkildə özünün vətən sevgisini obrazlı olaraq təqdim edir. Ədib klassik əsərlərdəki başı dumanlı dağları, coşub-daşan çayları, divləri bu əsərdə müasir şəkildə təsbit edərək verir. Lakin bu əsərdə klassik düşmən obrazları olan divlərdən fərqli olaraq sərhəd keşiyi çəkən hissiz, duyğusuz, yalnız əmr icra edən əsgəri təqdim edir. Şair sevgilisi Ayrıgülün ardınca qaçıb keçmək istədiyi vətənə bir müddət sonra yadelli düşmənləri qovmaq üçün bir əsgər olaraq gedir, savaşa iştirak edir, döyüşür və düşmənləri qovan müzəffər bir ordunun əsgəri kimi qayıdır. Şair sonralar həmin yurda ev tikmək, yurd salmaq, ocaq yandırmaq üçün bir mühəndis olaraq dönür. Əsərin sonunda isə sənətkar rəmzi olaraq "Yubanırsan, vətəndaş! Yatma, oyan, vətəndaş" (9, s. 386), - deyərək bütöv Azərbaycan uğrunda azərbaycançılıq məfkurəsinin mübarizə şüarını

səsləndirir, oyanıqlığı həm öz əsrinin, həm də gələcək əsrlərin nəsillərinin diqqətinə çatdırır. Şair 1986-cı ildə yazdığı "Böyük-lər, uşaqlar..." adlı şeirində:

İnandım: hər uşaq bir od parçası!

İnandım: səngiməz bu od, bu ocaq!

Təbrizlə Naxçıvan arasındakı

Çəpəri yıxan da bunlar olacaq (6, s. 249)

- deyərək bir gün Azərbaycanın bütövlüyünü pozan sərhədlərin götürüləcəyi ümidlərini ifadə edirdi. Artıq 1992-ci ildə yazdığı "Sərhəd çəpərləri" şeirində isə dahi lider Heydər Əliyevin başçılığı altında sərhəd hərəkətinin sayəsində gerçəkləşən Cənubi Azərbaycanla Naxçıvan arasındakı sərhəd çəpərlərinin sökülməsi hadisəsini öyə-öyə təsvir edir. Bu, şairə verilən ilahi hikmət idi ki, bu arzusunun gerçəkləşdiyini görür və şahidi olurdu. Şairin bu və "Ayağa dur, Azərbaycan!" kimi şeirləri 1988-90-cı illər Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda apardığı mücadilə dönməndə böyük mənəvi güc rolunu oynayıb. Ədibin "Ata millət, ana millət ağlama", "Bizi vətən çağır", "Ulu şahım, qılıncına söykənim mən" və b. şeirləri milli istiqlal şeirimizin ən tutarlı nümunələri sırasında.

Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığında XX əsrin axırlarında xalqımızın bəxtinə yazılan Qarabağ problemini də vətəndaşlıq yangısı ilə əks etdirmişdir. Xalq şairi öz yaradıcılığına Azərbaycan xalqının yeni əsrin, yeni minilliyin problemlərini də gətirmiş, Qarabağ dərdini, qaçqınlıq, köçkünlük faciəsini və b. əhatəliklə işıqlandırmışdır. Əsərlərində qüvvətli mübarizə ideali olan Məmməd Araz milli oyanışa, Qarabağ savaşına aid yazdığı əsərlərində döyüş və mübarizə əzmini, vətən sevgisini və vətəndaşlıq qeyrətini əks etdirmişdir. Xalq şairinin "Ya

rəbbim, bu dünya sən quran deyil", "Ata millət, ana millət, ağlama", "Bizi vətən çağır", "Əsgər oğul", "Dilənçi qaçqın", "Kəlbəcər qaçqınlarına" və b. əsərləri məhz bu dövrün problemlərini əks etdirən qiymətli ədəbi nümunələrdir. Buna görə də Xalq şairi Məmməd Araz Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən "İstiqlal" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Vətən [n]övzusu "milli Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndəsi" (2, s. 15) olan Məmməd Araz yaradıcılığında başlıca mövzudur. Məmməd Araz yaradıcılığında vətən adicə yaşayış yeri, torpaq olaraq deyil, hər daşı, hər qayası ilə ulu əcdadların ruhunu yaşadan, böyük bir tarix hifz edən, mənəvi cəhətdən heç nə ilə əvəzlənə bilməyəcək müqəddəs bir yurd yeri kimi təcəssümünü tapır. Bu baxımdan Məmməd Araz yaradıcılığında və onun sənət konsepsiyasında hər daş, hər qaya dilə gəlib danışan, daşa dönmüş insan kimi özünə yer tapır, obrazlaşır. Görkəmli şairin sənət konsepsiyasında hər insan da daşlaşacaq bir insan taleyi səciyyəsi qazanır. Bu mənada Məmməd Araz yaradıcılığında "daş fəlsəfəsi"nin mahiyyətində hər vətən daşı bir insan taleyi və vətən tarixini özündə ehtiva edir.

Məmməd Arazın milli tarixə baxışı "Tarix əlifbası daşdan başlanır" (9, s. 52) misrasında öz təsbitini tapır. Görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəyli böyük şairin yaradıcılığında "daş fəlsəfəsi" ilə bağlı yazır: "Ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyindən nəzərdən daş Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, vətənə, torpağa bağlılıq, gərəklilik, əsl vətəndaşlıq mənalarnı ifadə edir. Şair hətta özünü də milli şeirimizin "daş əsgəri" hesab edir" (3, s. 296). Bu da maraqlı fikirdir ki, "şair vətəninin adı bir daşını da, adı bir çiçəyini

da, bir udum havasını da, bir içim suyunu da, ağacdan düşmüş yarpağını da elə canlandırır, elə təsvir edir və onlara elə bir sevgi ilə yanaşır ki, o daş da, o çiçək də, o ağacdan düşən yarpaq da ruhumuza çiçək, yarpaq, su kimi deyil, bir Vətən kimi hopur" (1, s. 5). Bizim fikrimizcə, ədibin daş fəlsəfəsini onun bədii detala milli düşüncə məzmunu yükləməsi, mahiyyətinə milli dəyər məzmunu qatması ilə bağlıdır. Sözsüz ki, ədib hər hansı daş parçasına adı anlamdan fərqli, milli dəyər mənasında yanaşır, bu kontekstdə ona obrazlılıq vermiş olur. Diqqət edilsə, Məmməd Arazın yaradıcılığında daş hər hansı bir əşya olaraq donuq, təbii varlıq kimi təqdim edilməkdən daha çox danışan, özündə bir xarakter daşıyan, milli məzmun ehtiva edən obraz kimi müəyyənləşir. Məmməd Arazın təqdim etdiyi daşlarda bir əşyalıq xüsusiyyətdən ziyadə öz hənirtisi, istisi, taleyi, xatirəsi, sosial məzmunu, yəni insana, cəmiyyətə bağlılığı olan bir varlıq kimi təsvir edilir. Daş böyük sənətkarın yaradıcılığında öz yurdu, dili, heysiyyəti, yaddaşı, ruhu, mənəviyyəti, hətta savaşı olan özünəməxsus obrazdır. Elə ədib özü də bu məsələləri müxtəlif əsərlərində təcəssüm etdirir, "Əsgər qəbri haqqında ballada" əsərində belə təqdim edir:

*Bu şəhərdə sakinlərin
söhbətləri daş dilində.*

Sevgiləri, nifrətləri daş dilində.

Daş dilinin elə ağır havası var,

Daş dilinin hələ susmaz davası var

(9, s. 400).

Buna görə də şairin yaradıcılığında daş:

- Arxeoloji abidə olaraq xalqın milli tarixini özündə daşıyan mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim edilir;

- Milli dəyər anlamı kəsb edir;

- İnsan cəmiyyətinin düşüncə tərzini, yaşayış mədəniyyətini təcəssüm etdirən danışan tarix kimi təqdim edilir;

- Daimi yaşayışın zəruri vəsaitlərindən biri kimi ev, yurd anlamında geniş mənada qəbul edilir (daşı daş üstündə qoymaq mənasında olduğu kimi – R.Q.);

- Milli yaddaşın bir obrazı, daşıyıcısı, ifadəçisi kimi özünə yer tapır. Bu xüsusiyyətdən irəli gəlir ki, ədib öz yaradıcılığında xalq yaddaşının zəngin nümunələrindən olan əfsanələrə, o cümlədən "Yeddi bacı", "Ərim gəldi" kimi əfsanələrə müraciət edir, onların təsiri altında öz mənəvi dünyasında mövcud olan fikir və düşüncələri təqdim etmiş olur.

Xalq şairi Məmməd Araz poeziyasında ən mükəmməl şəkildə Azərbaycan xalqının milli xarakterini əks etdirir. Ata ocağı, kişilik, yaxşılıq kimi ifadələr həm də Azərbaycan xalqının milli xarakterinin bütöv mahiyyətini çatdırmaq üçün işlədilən mənə yüklü ifadələrdir. Şairin "Ata ocağı", "Qoca əmim belə dedi" və başqa əsərləri məhz milli xarakterini təsbit etmək baxımından sanballı nümunələrdir. Ədib bu xarakterini açmaq üçün həm də heysiyyət, baxış, düşüncə tərzinə də əhəmiyyət verir. "Dul arvadın çəpərinə daş atılmaması" azərbaycanlı xarakterinin ən qabarıq mənəvi keyfiyyəti kimi namus, qeyrət, iffət, sədaqət, təmizlik və s. olaraq əxlaqi dəyərlərin təcəssümünə çevrilir. "Atın yedəyinin tutulması" isə milli xarakterin ən əlamətdar keyfiyyətlərindən biri kimi evin kişi qeyrəti ilə birgə qonaqpərvərliyə işarə edilir. "Burda kişi ölür, kişilik ölmür" misrası ilə isə şair milli xüsusiyyətlərin fərdlərdən milli xarakterə, stereotipə çevrilməklə adət, ənənə, düşüncə şəkildə yaşadığını bildirir. Şairin "Ata ocağı" əsərində lirik qəhrəmanı olan

Atasının timsalında Ulu ata obrazı ədibin özünün simasında yeni nəsillərə vəsiyyətlə birlikdə mənəvi miras, borc, vəzifə müəyyənləşdirir. Bu vəsiyyətin məzmununda əsas məğz odun, ocağın timsalında xalqın minillik mənəvi irsinin qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi vəzifəsidir. Bu baxımdan ədibin bu kimi misraları özünün yığcam, dolğun və məzmunlu ifadəsi ilə Azərbaycan övladı üçün kişilik proqramı olaraq səslənir. Bütün bu vəsiyyətlər Məmməd Araz irsində azərbaycanlı xarakterinin, bir az da geniş, tam mənəsi ilə desək, azərbaycanlı ruhunun əks olunduğunu qətiyyətlə deməyə imkan verir. Şairin "Babamın səsi", "Nənəmin kitabı" əsərləri ulu obrazların əksi baxımından müvəffəqiyyətli nümunələrdirlər. Ədibin böyük təntənə ilə vəsf etdiyi "nənəmin kitabı" və "atamın kitabı" Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bədii yer tutan və mənə daşıyan, xüsusi simvolik məzmun kəsb edən "anamın kitabı"nın uğurlu davamıdır. Xalq şairi Məmməd Arazın təsvir etdiyi "Nənə" obrazı xalq şairinin sələfi görkəmli azərbaycanlı ədib Cəlil Məmməd-quluzadənin "Ana"sıdır. Şairin doya-doya vəsf etdiyi "nənəmin kitabı" xalqın müqəddəslik, ulviyyət, sədaqət, qüdsiyyət dolu mənəvi xəzinəsinin saxlandığı daşlaşmış xalq yaddaşının obrazıdır:

Ellərin zəkası, xəyalı, dərdi,

Onda pərdə-pərdə dilə gələrdi.

Onda nəğmə vardı, bayatı vardı,

Onda sevinc quşu, qəm atı vardı.

...Kitabın ildırım sürəti vardı,

Bir anda bir əsri uçub aşardı...

...Ellərin sevinci, ellərin dərdi,

Nənəmin dilində dilə gələrdi.

...Sinəmə el sazı asdı o kitab,

Sinəmə çox kitab yazdı o kitab.

...O kitabın səsi el səsi idi.

O kitab nənəmin sinəsi idi (9, s. 108-109).

Ədibin böyük əzəmət verərək yaratdığı Baba surəti də özünün kişilik əzəməti və möhkəm, dəmir karakterində xalqın milli düşüncə tərzindən, adət-ənənəsindən irəli gələn kişilik əlamətləri mükəmməlliklə təəcəssüm olunur.

Qoy bu günün düşməni də

At çapmasın harın-harın,

Torpaq altda gizlətməmişik

Gur əsəni babaların!.. (8, s. 70)

– deyə təsvir etdiyi baba-kişi karakterində Qazan xanı, Beyrəyi, Cavanşiri, Babəki, Şah İsmayılı, Səttar xanı, dahi lider Heydər Əliyevi yetirən Azərbaycan xalqının min illərlə gələn kişilik karakterinin əzəmətli təsviri var. Bu kişilər bir tərəfdən “at qabağına çıxıb yüyən tutub” qonaq qəbul edən kişilərdisə, digər tərəfdən nərəsi ilə dağları, göyləri düşmən başına uçuran qətiyyətli, şücaətli ərlərdirlər.

Ümumiyyətlə, xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığını xalqımızın mənəvi-xarakterik səciyyənaməsi kimi qiymətləndirmək olar. Məmməd Araz sənəti və sənətkarlığı əbədi bir vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir. Şairin xalqa bağlılığına, ana dilinə, xalq ədəbiyyatına, xalq müdrikliyinə, hikmətinə bələdəliliyinə görədir ki, onun əsərləri axan bir su, qaynayan bir bulaq təsiri bağışlayır. Sözü axıcılığı, misranın dərinliyi, fikrin canayaxınlığı Məmməd Araz şəriyyətinə əsas səciyyəsidir. Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcı-

lığı ana dilimizin qüdrətini əks edən və yaşadan qiymətli mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas A. Şairlər Tanrının zərrələridir. // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Abbas). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004.

2. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz (albom-monoqrafiya). Bakı, “Azərbaycan”, 1999.

3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: “Nurlan”, 2007.

4. Qarayev Y. Ön söz. // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən G.Fətəliqızı). 2 cildə, 1 c. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2004.

5. Mehdiyev H. Çağdaş poema və gerçəklik (Xalq şairi M.Arazın poemaları əsasında). Bakı, “Elm”, 2000.

6. Məmməd A. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərbaycan, 1997.

7. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi A.Abbas). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004.

8. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən G.Fətəliqızı). 2 cildə, 1 c. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2004.

9. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (şeyrlər və poemalar). Bakı, “Azərnaşr”, 1986.

10. Məmməd A. Aylarım, illərim. Bakı, “Yazıçı”, 1979.

11. Rüstəmxanlı S. Məmməd Araz sözünün sehri. // Məmməd A. Seçilmiş əsərləri (şeyrlər və poemalar). Bakı, “Azərnaşr”, 1986.

12. “Şərq qapısı” qəzeti, 11 iyun 2013-cü il.

13. Okumuş S. Çağdaş Azərbaycan şairi Memmed Araz. Ankara, “Türkiye Diyanet Vakfı”, 2009.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN “MANQURT” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Elnur ƏLİYEV,

Salyan rayonundakı Yenikənd kənd tam orta məktəbin müəllimi

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflərində dərslər üç ildən artıqdır ki, kurikulum əsasında hazırlanmış dərslərlə aparılır. Həmin sinifdə istifadə olunan “Ədəbiyyat” dərsləri ilə işləmək həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün maraqlıdır. Dərslərə daxil edilmiş əsərlər, sual və tapşırıqların məzmunu, müəllim üçün metodik vəsaitdəki tövsiyələr işimizi səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Şagirdlərin həmin dərslərdə maraqla oxuduqları nümunələrdən biri Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” əsərindən seçilmiş “Manqurt”

parçasıdır. Müəllim üçün metodik vəsaitdə həmin əsərin üç dərslər saatında öyrədilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Birinci və ikinci dərslər saatları əsərin məzmununun öyrənilməsinə, üçüncü dərslər saatı isə təhlilə həsr edilir. Bu yazıda əsərin təhlilinə həsr edilmiş dərslərdə apardığım işin səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirəm.

Dərslərdə aşağıdakı məzmun standartlarının reallaşdırılması mümkün və faydalıdır:

Standartlar	Təlim nəticələri
1.2.2. Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.	Yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla obrazları səciyyələndirir.
1.2.4. Bədii nümunələrin mövzusunun, ideyasının və başlıca problemini şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.	Əsərin ideyasını, onda qaldırılmış başlıca problemi şərh edir, münasibət bildirir.
2.1.1. Öyrəndiyi yeni sözlərdən bədii nümunələrlə bağlı müzakirələrdə və müxtəlif ünsiyyət məqamlarında istifadə edir.	Yeni sözlərdən müsahibə və müzakirələrdə istifadə edir.
2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini mətnə nümunələr gətirməklə şərh edir.	Fikirlərini əsərdən nümunələr gətirməklə şərh edir.
2.2.1. Müzakirələrdə ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə ədalətli, obyektiv münasibət nümayiş etdirir.

İnteqrasiya: Az.d. 2.1.1., X.d. 3.1.4., H.b. 3.2.1.

Dərsin tipi: induktiv, bədii əsərin öyrənilməsi.

Metodlar: müsahibə, müzakirə, təqdimat.

İş formaları: fərdi iş, kiçik qruplarda iş.

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, "Dünya mənim, dünya sənin" dərs vəsaiti, http://az.wikipedia.org/wiki/Çingiz_Aytmatov, [http://az.wikipedia.org/wiki/Manqurt_\(film_1990\)](http://az.wikipedia.org/wiki/Manqurt_(film_1990)).

Qiymətləndirmə üsul və vasitələri: şifahi sual-cavab (şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi), tapşırıqvermə (tapşırıq), layihə (şagirdlərin təqdimatı).

Dərsin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsini şagirdlərin təqdimatları və müzakirə əsasında müəyyənləşdirməyə çalışıram. Bu məqamda çoxlu sayda təqdimatın dinlənilməsinə məqsədəuyğun saymıram. Bir neçə təqdimatı dinləyən şagirdlər onlara münasibət bildirir, müzakirə aparırlar. [Maraqlıdır ki, şagirdlərimin əksəriyyəti ev tapşırığı kimi verilmiş "Nayman-Ananın taleyi məndə hansı hiss və düşüncələr yaratdı?" mövzusunda inşa yazıya daha çox meyil etmişlər. Bir neçə şagirdim isə ikinci ev tapşırığına – "Vətəninin, xalqının keçmişinə və taleyinə laqeyd olan insanı manqurt adlandırmaq olarmı?" mövzusunda esse yazmağa üstünlük vermişlər. Birinci mövzu ilə əlaqədar müzakirədə şagirdlər obrazın – ananın əzablarını, keçirdiyi sarsıntıyı duyduqlarını maraqlı nümunələrlə diqqətə çatdırmışlar. İnşaların bəzilərində Qarabağ savaşında övladlarını itirmiş anaların xatırladılması mənim üçün gözlənilməz idi... İkinci mövzu üzrə yazılmış esselərin müzakirəsi

daha canlı keçdi. Bu yazılar həmcənə yığcam olsa da, müstəqil fikirlərə geniş yer verilməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

3.1.3 məzmun standartı əsasında müəyyənləşdirilmiş təlim nəticəsi üzrə meyarlara müraciət etməklə qiymətləndirmə aparıram.

Motivasiya, problemin qoyuluşu.

Buna fərqli yollarla nail olmaq mümkündür. Mən bu məqsədlə dərslikdəki "Düşünün" başlıqlı sualı xatırladıram: *Soyköünə bağlı olmayan, ana dilində danışmaq istəməyən insanlar haqqında nə bilirsiniz? Onlara digər insanlar necə münasibət bəsləyir?*

Müzakirə aparılır, şagirdlər ana dilində danışmayan, yaxud pis danışanlara da mənfə münasibətlərini bildirir, belələrini manqurt adlandırmağın doğru olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar.

Söylənən fikirlər ümumiləşdirilərək tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı: *Manqurtla bağlı hadisənin təsvirində yazıçının başlıca niyyəti, sizcə, nədir?*

Şagirdlərin fərziyyələri dinlənilir və lövhədə qeyd edilir.

Tədqiqatın aparılması. Tədqiqat aparmaq üçün şagirdlərə rəngli – qırmızı, sarı, göy, yaşıl kağızlar paylamaqla dörd qrupa bölür, hər bir qrupa iş vərəqi verir və ehtiyac yaranan məqamlarda istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

Kiçik qruplarda hazırlanmış cavabların səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırıram:

İş vərəqi № 1

Sizcə, müəllif əsərdə diqqəti hansı problemə cəlb etmək istəmişdir? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Əsərdə qaldırılan başlıca problem	Əsərdə bunu təsdiq edən nümunələr
Yazıçını ən çox düşündürən insanın öz keçmişini unutması, soykökündən uzaqlaşmasıdır. Belə insanların gələcəyi yoxdur. İnsanların buna məcbur edilməsini yazıçı pisləyir.	Nayman – Ana soruşdu: Məni tanıyırsan? Manqurt başıyla "yox" dedi. Bəs adın nədir? Manqurt. Səni indi belə çağırırlar, əvvəlki adın yadımdadır? Bir əsl adını yadına sal görüm... Manqurt danışmırdı. Anası görünürdü ki, o, adını yadına salmağa çalışır, qaşlarının arası iri tər damlalarının içindədir. Amma, görünür, oğlan qalın bir divara rast gəlmişdir, divarı keçə bilmirdi.

İş vərəqi № 2

Nayman-Ananın xarakterindəki başlıca cəhətləri aydınlaşdırın.

Ananın xarakterindəki başlıca cəhətlər: Nayman – Ana oğlunu dərin məhəbbətlə sevdi. Sövdəgərlərdən manqurt haqqında eşidən ana heç bir təhlükəyə baxmayaraq onu görməyi qərara alır. Ana qorxmaz, qeyrətli və iradəlidir. O, silahlı düşməndən qorxmada onların düşərgəsinə gedir, silahlı juanjuanlarla qarşılaşsa da, soyuqqanlı hərəkət edir, onları aldadır və təhlükədən yaxa qurtarır.

Yazıçının anaya münasibəti: Oğlunun cəbhədə həlak olması barədə məlumat almayan ana bir an da olsun, rahatlıq tapmır. Ananın çəkdiyi əzabları yazıçı çox təsirli əks etdirir. Oğlu manqurtla çevrilsə də, ana onu evinə, obasına gətirmək istəyir. Yazıçı onun bu istəyinə rəğbət bəsləyir. "Manqurt olsun qoy, heç nə başa düşməsin, tək öz adamları arasında qalsın. Ana ürəyi belə deyirdi. Başqalarının dözüb barışdığı vəziyyətə dözmə bilmirdi. O rəva bilmirdi ki, qanı qanından olan doğma oğlu qul qalsın".

Sizin ona münasibətiniz: Gecə-gündüz oğlu barədə düşünən ananı sevməmək mümkün deyildir. Tək-tənha oğlunun ardınca getməsi, düşmənlə qarşılaşanda ağıllı hərəkətləri ona məhəbbətimizi qat-qat artırır.

İş vərəqi № 3

Manqurt oğul üçün səciyyəvi olan başlıca cəhətlər hansılardır?

Manqurt övladın anasına münasibəti	Onun juanjuana (sahibinə) münasibəti	Yazıcının bu obraza münasibəti
Yaddaşını itirən, keçmişini unudan manqurt doğma anasını da xatırlamır. O, anasına biganədir.	Keçmişini, doğmalarını, kim olduğunu unudan Manqurt dilsiz-ağızsız qula çevrilmişdir. Ağasının – juanjuanın hər sözü onun üçün qanundur.	Yazıcı bu gəncin acı taleyinə təəssüflənir, juanjulara nifrətini gizlətmir.

İş vərəqi № 4

Əsərdəki başlıca fikri – ideyanı aydınlaşdırın. Yazıcının mövqeyini ifadə edən obrazın sözlərini nümunə göstərin.

№	Əsərin ideyası aşağıdakılardan hansıdır?	Nə üçün belə düşünürsünüz?	Yazıcının mövqeyini ifadə edən sözlər
1.	İnsana işgəncə vermək günahdır.		
2.	Müharibədə əsirlərlə amansız rəftar yolverilməzdir.		
3.	Ana üçün övlad məhəbbətindən yüksək heç nə yoxdur.		
4.	İnsana keçmişini unutturmaq ən dəhşətli cinayətdir.	Əsərin əsas ideyası budur. Keçmişini, soy-kökünü unutmaq insan üçün ən böyük faciədir. Bu, əslində, gələcəyini itirmək deməkdir.	Donenbay quşu, əslində, müəllifin sözlərini səsləndirir: "Yadına sal, sən kimləndənsən? Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın?.."

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi kiçik qrupların təqdimatlarının dinlənilməsi, müsahibə, diskussiya şəraitində həyata keçirilir.

Nəticə və ümumiləşdirmə məqsədilə şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilir:

- Manqurtluğun insan, cəmiyyət üçün hansı fəsadları, ağır nəticələri ola bilər?

- Əsərdən hansı nəticəni çıxarmaq mümkündür?

Müzakirə nəticəsində deyilən fikirlər ümumi bir ideya halında formalaşdırılır, konkret nəticə çıxarılır. Bu ümumiləşdirmə, nəticə dərşin əvvəlində söylənmiş fərziyyələrlə tutuşdurularaq yekun qənaət formalaşdırılır.

Sonra dərşlikdəki "Tətbiq. Müzakirə.

Yaradıcı iş" başlığı altında verilmiş "Yaddaşdan məhrum edilmiş, öz xalqının tarixi təcrübəsini yadırgamış insan tarixi inkişafdan kənar qalar, yalnız bu günə yaşaya bilər" müəllif fikrinin kiçik qruplarda müzakirəsini keçirirəm.

Fikirlərin dinlənilməsi, diskussiya aparılması qazanılmış biliklərin yaradıcı tətbiqi, şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Şagirdlərə əsərdə qaldırılmış problem üzrə qazanılmış bilikləri həyatdan faktlar gətirməklə, öz təcrübələri, müşahidələri, təəssürləri ilə əlaqəli şərh etmək imkanı verirəm.

Qiyətləndirmə. Formativ qiymətləndirməni müəyyonlaşdırılmış aşağıdakı meyarlar əsasında aparırıq.

Qiyətləndirmə meyarları: Müqayisə etmə, Münasibətbildirmə, İstifadə etmə, Şərh etmə, Nümayiş etmə.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Baş qəhrəmanı müəllifin münasibətinə əsaslanmaqla səciyyələndirməkdə çətinlik çəkir.	Baş qəhrəmanı müəllifin münasibətinə qismən əsaslanmaqla səciyyələndirir.	Baş qəhrəmanı müəllifin münasibətinə əsasən istinad etməklə səciyyələndirir.	Baş qəhrəmanı müəllifin münasibətinə əsaslanmaqla səciyyələndirir.
Əsərin ideyasını və başlıca problemini şərh etməkdə, münasibət bildirməkdə çətinlik çəkir.	Əsərin ideyasını və problemini müəllimin köməyi ilə şərh edir, münasibət bildirir.	Əsərin ideyasını və problemini şərh edir, qeyri-dəqiq münasibət bildirir.	Əsərin ideyasını və problemini əhatəli şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.
Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən istifadə etməkdə çətinlik çəkir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərin bir qismindən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən əsasən istifadə edir.	Müzakirə və müsahibədə yeni sözlərdən məqamında, dolğun istifadə edir.
Əsərlə bağlı fikirlərini mətndən nümunələr gətirməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Əsərlə bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə mətndən nümunələr gətirməklə şərh edir.	Əsərlə bağlı fikirlərini mətndən bəzi məqamlarda müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.	Əsərlə bağlı fikirlərini mətndən ardıcıl olaraq müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.
Fərqli fikirlərə münasibətdə ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə bəzən ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə əksər məqamlarda ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.	Fərqli fikirlərə münasibətdə ardıcıl olaraq ədalətlik və obyektivlik nümayiş etdirir.

Sonda dərşlikdəki tapşırığı – "Yazıcının uzaq keçmişdə baş vermiş hadisəyə müraciət etməsinin səbəbini necə başa düşürəm?" mövzusunda şifahi təqdimata hazırlaşın" evdə yerinə yetirəcəklərini şagirdlərə xatırladıram.

PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN SİNTAKSİSLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ

Ülkər ASLANOVA,

ADNSU, "Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimi

Açar sözlər: cümlə, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə.

Ключевые слова: предложения, простые предложение, сложные предложение, сложносочиненных предложение, сложноподчиненных предложение.

Key words: sentence, simple sentence, composite sentence, complex sentence, compound sentence

Professor Y.Seyidovun mürəkkəb cümlələrlə bağlı fikirlərini əsaslandıran mənbə "Nəsiminin dili" tədqiqatı - monoqrafiyasıdır. Burada deyilir: mürəkkəb cümlə dilin qrammatik quruluşunda mürəkkəb struktur formadır, həm də ilkin formalardan deyil, sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsində meydana gələn nitq - dil faktıdır. Bu da şübhəli deyil ki, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə nisbətində tabesiz mürəkkəb cümlə əvvəlinci, tabeli mürəkkəb cümlə ikincidir. Şifahi xalq ədəbiyyatının dilində ümumən mürəkkəb cümlənin, eləcə də tabesiz mürəkkəb cümləyə nisbətən tabeli mürəkkəb cümlənin işlənmə tezliyinin zəifliyi bunu bir daha göstərir [4, s.242].

Nəsiminin bədii əsərlərinin dilini dərinədən tədqiq edən Y.Seyidovu bir sual düşündürürdü: görəsən Nəsiminin dilində bu sahədə vəziyyət necədir? Bu suala alim özü belə cavab vermişdir: Nəsimi dilində mürəkkəb cümlə və onun növləri formalaşmış haldadır. Bununla belə, burada keçid prosesi, tabesizliklə tabeliliyin qarışıq halları özünü göstərir. Bu baxımdan, Nəsimi dilində mürəkkəb cümlələri Y.Seyidov üç qrupa bölmüşdür:

- 1) keçid prosesində olanlar;
- 2) tabesiz mürəkkəb cümlələr;
- 3) tabeli mürəkkəb cümlələr.

Y.Seyidov göstərmişdir ki, keçid prosesində olan mürəkkəb cümlələrdə həm tabesizliyin, həm də tabeliliyin izləri və ya əlamətləri olur. Məsələn:

Çün bələvü qüssədən xali deyil könlüm, vəli.

Mən kədəvü kəmtərə artır durur hər dəm nəsim.

(Nəsimi)

Verilmiş cümlə mürəkkəbdir. Həm tabelilik (çün), həm də tabesizlik (vəli) bağlayıcılardan istifadə edilmişdir. Y.Seyidovun fikrincə, burada tabesizlik əlaqəsi daha əsasdır, "çün" bağlayıcısı əsl mövqeyində işlənməyib. Cümlə onsuz da işlənə bilər. Cümlənin əvvəlində işləndiyinə görə, tərəflərin sərhədinə qədər onun təsiri zəifləyir. "Vəli" bağlayıcısı isə bu təsiri zərba vurur və mürəkkəb cümlə tabesizliyini qoruyur. Tabeliliyə meyilli də tam yox olmur; Nəsimi şeirlərinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr çox işlək və rəngarəngdir. Şairin "Bahar oldu, gəl, ey dilbər, tamaşa qıl bu gülzarə" misrası ilə başlayan qəzəli əvvəldən sona qədər tabesiz mürəkkəb cümlələr əsasında qurulmuşdur:

Bahar oldu, gəl, ey dilbər, tamaşa qıl bu gülzarə

Buraxdı qönçələr pərdə bəşarət bül-bülü-zarə.

Nəsiminin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr həm intonasiya, həm də tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnməmişdir. Həmin bağlayıcılar bunlardır: vəli, amma, leyk, həm, yəni, və, lakin, yoxsa, ya və s.

Eyni zamanda, məna əlaqələri baxımından da tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tipləri işlənməmişdir. Məsələn:

İndi İsa, gəldi Musa, doldu nur - cümləsində zaman əlaqəsi; Pərdə götürüldü üzündən dilbərin, üzü göründü üzündən dilbərin - cümləsində səbəb-nəticə əlaqəsi, Yoluna canım fəda, qanım həlal - cümləsində yer əlaqəsi özünü göstərir.

Cümlənin quruluşca növləri, sadə və mürəkkəb cümlələr, mürəkkəb cümlələrin növləri ilə əlaqədar geniş elmi məlumat hər birimizə məlumdur. Buna görə biz ikinci fəslin ikinci yarımbaşlığında mürəkkəb cümlələrlə bağlı bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirməyi, professor Y.Seyidovun həmin məsələlərə münasibətini, fərqli fikirlərini əks etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərinin tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə bağlandığını nəzərə alaraq onları iki qrupa bölürlər:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Alim doğru olaraq qeyd edir ki, bu cümlə tiplərinin hər ikisi sadə cümlələrdən yaranır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bir neçə cümlənin təsadüfi birləşməsi olmayıb, müəyyən qrammatik vasitələrlə, məna əlaqələri ilə, intonasiya ilə müşahidə edilən qrammatik-semantik birləşməsidir. Burada tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən yaranır dedikdə, "sadə cümlə", ifadəsinin şərti xarakter daşdığını nəzərə almaq lazımdır. Çünki elə tabesiz mürəkkəb cümlələr vardır ki, onun tərkib hissələrinin biri sadə, digəri tabeli mürəkkəb cümlə ola

bilər. Bu zaman xüsusi növ sintaktik vahidlər - qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr yaranır.

Müəllif tabesiz mürəkkəb cümlələrlə, həmçinin xəbərlə sadə cümlələri bir-birindən fərqləndirməyin üsullarını nümunələr əsasında təqdim etmişdir. Məsələn:

Bu səslər kəsilmə kimi, ağır bir sakitlik hər tərəfi bürüyür, qərribə bir vahimə yaradırdı (M.İbrahimov).

Və ya:

Bu səslər kəsilmə kimi, ağır bir sakitlik hər tərəfi bürüyür, qərribə bir vahimə yaranırdı.

Eyni fikrin ifadə edildiyi iki cümlə təqdim olunmuşdur. Lakin bunlardan birincisi sadə, ikincisi isə tabesiz mürəkkəb cümlədir. Çünki birinci cümlədə iki işi (bürüyür, yaradırdı) icra edən bir müştərək mübtədə (sakitlik) vardır.

bürüyür

sakitlik

yaranırdı

İkinci cümlədə isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Cümlədə yüngülcə, morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilmiş və sadə cümlə tabesiz mürəkkəb cümləyə çevrilmişdir:

sakitlik _____ bürüyür

vahimə _____ yaranırdı

Yəni bu tipli cümlələrin qarışdırılması hələ də bir problem olaraq qalmaqdadır ki, Y.Seyidov həmin problemə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi də bir qədər çətin, düşündürücü məsələdir. Həmin əlaqələri Y.Seyidov belə təqdim etmişdir:

1. Zaman əlaqəsi;
2. Ardıcılıq əlaqəsi;
3. Səbəb-nəticə əlaqəsi;
4. Bölüşdürmə əlaqəsi;
5. Qarşılaşdırma əlaqəsi.

Ayrı-ayrılıqda göstərilən məna əlaqə-

ləri hər birimizə məlumdur. Lakin Y.Seyidovun maraqlı bir açıqlaması var:

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri müxtəlif olsa da, onların hamısında zaman əlaqəsi olur. Konkret məna növündən asılı olmayaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin bildirdiyi hadisə və hərəkətlər ya eyni zamanda, ya da birinin ardınca baş verir. Məsələn:

Qapı açıldı, müəllim içəri girdi.

Yağış yağdı, palçıq oldu.

Verilmiş hər iki cümlədə zamana görə ardıcılıq əlaqəsi var. Birinci cümlə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, ikincisi isə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilir. Həmin cümlələrlə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirsək, ikinci cümlənin, həqiqətən, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunu görürük. Çünki bu cümlələr daha çox təbii prosesləri əks etdirir. Birinci tərkib hissə səbəbi, ikinci tərkib hissə ondan alınan nəticəni bildirir.

Eyni sözləri "Qapı açıldı, müəllim içəri girdi" cümləsi haqqında demək olmaz. Y.Seyidov həmin cümləni zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi təqdim etsə də, bizim fikrimizcə, o cümlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Çünki, zaman əlaqəli tabesiz cümlələrdə sadə cümlələrin hər birində bəhs edilən, iş, hal, hərəkət eyni an, eyni zaman daxilində baş verir: Qapı açıldı, müəllim içəri girdi – cümləsində isə hərəkət ardıcıl baş verir. Əvvəl qapı açılır, sonra müəllim sinfə daxil olur.

Bir cəhəti də yadda saxlamaq lazımdır ki, zaman əlaqəli cümlələrdə hərəkət eyni zamanda baş verdiyi üçün tərkib hissələrin yerini dəyişdirmək mümkündür. Məsələn:

Müəllim danışır, şagirdlər qulaq asırlar // Şagirdlər qulaq asır, müəllim danışır.

Göründüyü kimi, cümlədə semantik cəhətdən heç bir qeyri-normal vəziyyət hiss olunmadı.

İndi əvvəlki cümləyə fikir verək:

Qapı açıldı, müəllim içəri girdi // Müəllim içəri girdi, qapı açıldı.

Bu vəziyyətdə hərəkətlərin ardıcılığı pozulur. Elə düşünülür ki, əvvəl müəllim içəri girir, sonra qapı açılır. Və ya qapı açılmamış müəllim sinfə necə girir və s.

Bir də yadda saxlamaq lazımdır ki, zaman əlaqəsində tərkib hissələrin hamısına aid ortaq zaman zərfliləri: bu vaxt, eyni zamanda, həmin vaxt, bu halda və s. sözləri də işləmə bilər, məna pozulmaz:

Müəllim dərslər danışır, həmin vaxt uşaqlar dinləyirlər. Bütün bunlar bir daha söylədiklərimizi elmi şəkildə əsaslandırmağa imkan yaradır.

Y.Seyidov dərslərdə başqa bir nümunə də vermişdir:

1) Qızlar əl çalır, oğlanlar oynayırlar.

2) Biz dedik, heç kəs qulaq asmadı.

"Cümlələrin hər ikisində eynizamanlılıq var. Ancaq onlardan biri zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, ikincisi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bəs nə üçün bunlar müxtəlif cür adlandırılır?" – sualına Y.Seyidov belə cavab vermişdir: - Zaman-dən kənar da heç bir hadisə, hərəkət baş verə bilməz. O yerdə ki başqa əlaqə yoxdur, ancaq zaman ardıcılıq əlaqəsi var, deməli, həmin cümlə zaman əlaqəlidir.

Zaman əlaqəsi fonunda başqa bir əlaqə də özünü hiss etdirirsə, deməli, zaman əlaqəsini deyil, həmin əlaqələri nəzərə almaq lazımdır.

Y.Seyidovun bu fikirləri anlaşılmaqlıq yarada bilər. Çünki alim məna əlaqələrini əks etdirən sxemdə də ardıcılıq əlaqəsini qeyd etməmiş, bu cümlələri zaman əlaqəli cümlələrin daxilində əritmişdir.

Əslində müasir Azərbaycan dilində ardıcılıq əlaqəsi də daxil olmaqla tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında altı məna əlaqəsinin olduğu qəbul edilmişdir: zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi və aydınlaşdırma əlaqəsi.

Y.Seyidov Q.Kazımovun mürəkkəb cümlələrlə bağlı fikirlərinə də münasibət bildirmiş, bəzilərinə qəbul etmiş, bəzilərinə tənqidi yanaşmışdır. O yazır: "Mürəkkəb cümlə" dərslinin ən böyük bəhsidir. Müəllimin mürəkkəb cümlənin tərifini verdikdən sonra onun komponentlərini cümlə hesab etməməsini məqbul saymır, qəbul etmir. Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin cümlə kimi formalaşmadığını söyləyənləri də var. Lakin bu, doğru deyil. Əgər komponentlər sadə cümlə hesab edilməsə, mürəkkəb cümlə anlayışı da olmaz. Bu da müəllimin özünün mürəkkəb cümləyə verdiyi tərifə uyğun gəlməz, həmin fikir təkzib edilir"

Dərsləkdə (Q.K.Sint.) tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin bölgüsü verilir, ümumi qaydalara uyğun olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında ümumi məlumatla, bu cümlənin tərəfləri arasında əlaqə vasitələri ilə (intonasiya, bağlayıcı) tanış oluruq. Tabesiz mürəkkəb cümlənin altı məna növü göstərilir: birləşdirmə, bölüşdürmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma.

Professor Q.Kazımovun belə bir bölgüsünə də Y.Seyidov etirazını bildirmişdir: "Səhbət məna əlaqələrindən gedirsə, "birləşdirmə, qoşulma" adları buraya uyğun deyil. Birinci əlaqə növünün adı, uyğunsuz olaraq, dəyişdirilsə də, mahiyyət dəyişmir. Burada zaman əlaqəsi nəzərdə tutulur və zaman əlaqələrindən danışılır. Bunun da iki tipi – eyni zamanlıq və ardıcılıq tipləri qeyd olunur. Qoşulma əlaqəsinin isə nə adı,

nə də faktları bu sistemə uyğun gəlmir".

Biz də belə düşünürük ki, Y.Seyidovun "birləşdirmə və qoşulma" əlaqələri ilə bağlı düşüncələri, mülahizələri daha ağılatandır. Həmin növlər məna əlaqələri ilə deyil, cümlənin strukturu ilə bağlı olan məsələlər kimi izah edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ştralıyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1959.
2. Ştralıyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin sərfl. Bakı, 1946.
3. Tuğizadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, APL, 1960.
4. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. Morfolojiya, X cild. Bakı, 2012.
5. Y. Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, B., 1959, s.48.

РЕЗЮМЕ

В статье нашла отражение позиция, связанная с синтаксисом, одного из известных представителей науки языковедение профессора Ю.Сейдова. Основным источником при исследовании сложных предложений и сложноподчиненных предложений стало исследование «Язык Намими».

В ней теоретические выводы сделаны на образцах этого же труда.

В статье наравне с мнением Ю.Сейдова представлены мнения и других ученых.

SUMMARY

In the article was reflected professor Y.Seyidov's ideas about syntax, one of the famous member of Azerbaijan linguistic science. While exploring compound and complex sentences "Nasimi's language" is research work that scientist based as a source. The theoretical ideas have been analyzed on the basis of the samples taken from the work. In the article also have been referred to both Y.Seyidov's and linguist scientists' views.

İSMİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Ruhanə XAMBATOVA,
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: mənsubiyyət, nitq aktı, yazılı dil, şifahi dil, ənənəvi norma, qrammatik qayda.

Ключевые слова: принадлежность, речевой акт, письменный язык, устный язык, традиционная норма, грамматическая правила.

Key words: belonging, speech act, writing language, oral language, traditional norm, grammatical norm.

İsmi mənsubiyyət şəkilçiləri ümum-təhsil məktəblərinin 6-cı sinfində tədris olunur. Mənsubiyyət şəkilçiləri sözlərə qoşularkən qrammatik cəhətdən mənsub əşya məzmunu bildirir. Bu o deməkdir ki, mənsubiyyət şəkilçili söz özünə birinci tərəf tələb etməklə sintaktik vahid yaradılmasına səbəb olur. Dərslərdəki ismin mənsubiyyətə görə dəyişməsi mövzusunə aid izahatda ancaq söz tərkibinə daxil olan şəkilçilər barədə izahat verilir. İzahatda deyilir: "Əşyanın hansı şəxsə (I, II, III) aid olduğunu bildirmək üçün sözdə aşağıdakı mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır:

I şəxs tək: -im (-im, -um, -üm), -m, cəm: -imiz (-imiz, -umuz, -ümüz) - mız (-mız, -umuz, -ümüz); II şəxs tək: -in (-in, -un, -ün) -n: cəm: -iniz (-iniz, -unuz, -ünüz) - nız (-nız, -unuz, -ünüz); III şəxs tək: -i (-i, -ü) -sı (-si, -su, -sü); cəm: -ı (-ı, -i, -ü) -sı (-si, -su, -sü)" [1, 21].

Bu izah mənsubiyyət şəkilçilərinin qrammatik qaydalarına aiddir. Ancaq mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yanaşı mənsubiyyət anlayışının formalaşmasında nitq aktının da mühüm rolu vardır ki, bunlar ümumilikdə mənsubiyyətə aid dil və nitq normalarının sabitləşməsinə xidmət edir.

Tədris prosesində dərslərin tələblərindən kənara çıxmaqla mənsubiyyətə aid qrammatik qaydaların əsasında dil

normalarının öyrədilməsi müəllimdən bilik, geniş təfəkkür, səriştəlik və müasir təlim texnologiyaları ilə tanışlıq tələb edir.

Təlim texnologiyaları barədə müfəssəl metodik vəsait olan "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" kitabının müəlliflərinin göstərişində deyilir:

„İsmlərdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, sifətlərdə dərəcə, saylarda, əvəzlilərdə məna növü, fellərdə növ, təsirlik, zaman, inkarlıq, forma, şəxs kimi anlayışların öyrədilməsində qarşıya çıxan qarşıdurmaları, çətinlikləri, problemləri özünəməxsus üsul və vasitələrlə həll etmək müəllimin əsas vəzifəsidir" [2, 205]. Müəllim birinci növbədə onu bilməlidir ki, mənsubiyyət şəkilçili söz sintaksisində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, mənsubiyyət şəkilçili söz birinci tərəf olmadıqda işlədilər bilər. Muxtar Hüseynzadə yazır: "Mənsubiyyət məzmununun yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib şəklində işlənməsi şərt deyildir; sahib anlayışı verən subyekt (şəxs əvəzliyi) iştirak etmədən də obyektlə - isimlə (mənsub əşya ilə) həmin məzmunu yaratmaq mümkündür. Məsələn, kitabım, dəftərim, bağçası ifadələrində yenə də iki məfhum: həm sahib, həm də mənsub əşya məfhumu dərk edilir" [3, 67].

Mənsubiyyət şəkilçilərinin formalaşmasında və işlənməsində eyni zamanda nitq aktı ilə bağlı müəyyən mənalarda vardır ki, nitq mədəniyyəti normalaşmasının öyrədilməsi baxımından onların tədrisində qruplar üzrə müqayisələrin, debatların, müzakirələrin aparılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunları ümumi halda qruplaşdırmaq olar:

1) mənsubiyyət şəkilçilərinin nitq aktı üzrə formalaşmış ənənəvi normaya çevrilməsi;

2) şəkilçilərinin işlənməsində konkretləşmə və ümumiləşmə prinsipləri və normalaşma;

3) mənsubiyyət şəkilçisinin ikinci şəxsə yerlik hal şəkilçisi ilə, üçüncü şəxs təkinin təsirlik hal şəkilçisi ilə omonimliyinin norma baxımından fərqləndirilməsi.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin nitq aktı üzrə formalaşmış ənənəyə çevrilməsini onların saitlə və samitlə bitən sözlərə qoşulması prinsiplərində müşahidə etmək olar. Bu qaydalar dərslərdəki nümunələrdə verilir. Verilən nümunələr yazılı dilin normalarını əks etdirir. Şagirdlər bu qrammatik qaydaları mənimsəməklə eyni zamanda yazılı dil normalarına bələd olurlar. Ancaq müəllim mənsubiyyət şəkilçilərinin nə üçün saitlə və samitlə bitən sözlərə fərqli şəkildə qoşulduğunu şagirdlərə öyrətməklə nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşməsi barədə onların biliklərini dərinləşdirə bilər. Eyni zamanda, onların yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər. Dilin tədrisi metodikasına aid göstərişlərdə də tövsiyə edilir ki, „Müəllim bacardığı qədər ona tam məlum olan metod, üsul və texnikalardan istifadə etməlidir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin də spesifikasiyası tələb edir ki, faal (interaktiv) təlimdə ümumipedaqoji səpkidə təklif olunmuş metod-

lar diqqətlə öyrədildikdən, dəqiqləşdirildikdən, təcrübədən keçirildikdən sonra seçilsin [2, 196-197]. Nitq mədəniyyəti normalarının, xüsusən, ənənəvi normaların təməlinə nitq aktının durduğunu izah etməklə müəllim məsələnin yaddaqalan olmasına təminat yaradır. Buna görə də şagirdlərin diqqətini bu məsələyə yönəltməlidir ki, niyə sonu samitlə bitən sözlərə birinci şəxsin təkində -im, -m, cəmində -imiz ... , -mız, ikinci şəxsin təkində -in..., -n, cəmində -iniz..., -nız, üçüncü şəxsin təkində -i..., -si, cəmində -i..., -sı, -ları şəkilçiləri qoşulur.

Şəkilçilərdəki fərqin asan mənimsənilməsi yolunu müəllim özü müəyyən etməlidir. Bunun üçün şagirdlərin asan cavab tapa biləcəyi bu sual verilməlidir ki, sonu samitlə bitən sözlərə hansı şəkilçi qoşulur? Şagird asan cavab verə bilər ki, bu im (-im, -um, -üm) şəkilçisidir. Kitab sözü qoşulduqda kitabım sözü alınır. Müəllimin tapşırığı üzrə -im ... şəkilçisi saitlə bitən sözdə əlavə edildikdə normasızlıq alınır: dəstə-dəstəm. Bu halda iki sait ağırlıq törədir və bu zaman şəkilçi tərkibindəki sait ixtisar olunur, yəni artırılır: mənim suyum, sənin suyun, onun suyu, mənim nəyim, sənin nəyin, onun nəyi, bizim suyumuz, sizin suyunuz, onların suyu, bizim nəyimiz, sizin nəyiniz, onların nəyi. Yəni samitinin tənzimediciliyi dərslərdə göstərilən mövqə, mənafe, tale, mənsə kimi sözlərdə də müşahidə edilir ki, müəllim bunu şagirdlərə ev tapşırığı kimi də verə bilər. Bu nümunələrin əsasında müəllim şagirdlərlə birlikdə belə nəticə çıxara bilər ki, ümumi qrammatik qayda üzrə bütün saitlə bitən sözlərə -im ... , -mız..., -m, -nız... şəkilçiləri birbaşa qoşula bilmir. Şəkilçilərin sözlərə bu qaydada qoşulması nitq aktında asanlaşma üzrə baş

vermişdir. Mövqə, məna, mənafe, tale, mənaşa, su, nə kimi sözlərdə isə *-im ...*, *-miz...*, *-in...*, *-miz* şəkilçisi y samiti ilə tənzimləndikdə nitq ağırlığı yaratmır. Bununla da belə bir yekun nəticə əldə edilir ki, mənsubiyyət şəkilçilərinin ədəbi normasının nitq aktındaki asanlaşma tələbinin formalaşdırıldığı rolu vardır.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi üzrə norma yaradılmasında dildəki konkretləşmə və ümumiləşmə prinsipinin də mühüm rolu vardır. Mənsubiyyətin sintaktik ifadə formasında sintaktik tərkibin tələflərində konkretlik bildirildikdə birinci tərəfdə yerlik hal şəkilçisinin, ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi zəruriləşir [5,98-99]. *Mənim kitabım, bizim kitabımız, sənin kitabın, sizin kitabınız, onun kitabı, onların kitabı (kitabları).*

Sintaktik tərkibin mənsubiyyət anlayışlı ikinci tərəfi konkretlik bildirildikdə mənsubiyyət şəkilçisi işlənmir: *bizim ev, bizim bağ, bizim şəhər; sizin ev, sizin bağ, sizin şəhər.*

Buludxan Xəlilov yazır: "Mənsubiyyət şəkilçisi bir sıra hallarda ixtisara düşə bilər, lakin birləşmənin məzmunundakı sahiblik və mənsub olma xüsusiyyəti eynilə qalır: *bizim çoban, bizim* Ceyran oğlu Məşədi Qulam. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, birləşmənin birinci tərəfinin I şəxs əvəzliyi ilə ifadəsi artıq ikinci tərəflə olan mənsubiyyət əlaqəsinin ümumi xarakterdə olduğunu göstərir [4,210].

[Əlavə olaraq onu demək lazımdır ki, biz və siz sözlərinin özündə də bir ümumilik anlayışı var. Ona görə də, birinci və ikinci şəxslərin iştirakı ilə işlənən birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olunmur, yəni *mənim kitab, mənim dəftər, sənin kitab, sənin dəftər* variantı heç bir normaya sığmır. Üçüncü şəxsə gəlincə tək formada mənsubiyyət şəkilçisi işləndiyi

halda (onun kitabı, onun quzusu) cəmdə fərdiləşmə mənasında konkretlik olduqda şəkilçi işlənmir. (onların kitabları, onların quzuları), konkretlik olmadıqda isə cəm şəkilçisi (- lar...) işlənmir (onların kitabı, onların quzusu).

Şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, qaydalar üzrə formalaşmış ifadə vasitələri ədəbi normaya uyğundur. İxtisarla variantlar isə nitq aktında asanlaşma tələbi üzrə baş verərək əsas etibarlı ilə danışığ dili normasına çevrilmişdir. Lakin bu normalar konkretləşmə və ümumiləşmə prinsipi üzrə sabitləşdiyi üçün onlardan yazılı norma kimi istifadə olunması istisna deyildir. Bədii nümunələrdə, hətta emosionallıq və intensivləşmə yaratmaq üçün mənsubiyyətin ixtisarlaşmış variantından istifadə edilir;

Bilməm nə tapıbdır bizim oğlan oxumaqdan (Mirzə Ələkbər Sabir). Mənsubiyyət şəkilçilərinin normalarının öyrədilməsində şəkilçi omonimliliyi barədə də məlumat verilməsinə ehtiyac yaranır ki, şagirdlərin bu sahədəki biliklərinin möhkəmləndirilməsinə nail olunsun.

Mənsubiyyət şəkilçiləri üzrə normalaşmanın öyrədilməsində ikinci şəxs şəkilçisinin yiyəlik hal ilə, üçüncü şəxs şəkilçisinin təsirlik hal ilə omonimliliyi məsələsinə toxunmaq lazımdır ki, xüsusən yazılı dildə bu oxşarlıqlar şagirdlərdə çətinlik yaratmasın. Həsən Balyev və Adil Balyevin "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" kitabında bu məsələyə toxunulur və belə şərh edilir: "Lingvistik eksperimentlərdən zahiri oxşarlığı aşkar görünən cümlələrin müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə aydınlaşdırmaq olur ki, yiyəlik hal göstəricisi artırıldığı sözün sahib əşya olduğu, mənsubiyyət göstəricisi isə sahib əşya bildirən sözə mənsub olduğunu bildirmək üçün artırılır" [2,208].

Burada „ Vətənin çərəyi halalın olsun" kimi nümunə gətirilir, birinci tərkibdəki vətənin sözündəki *-in* yiyəlik halın, halalın sözündəki *-in* isə mənsubiyyətin əlaməti olduğunu göstərir.[2,208]. [Həmçinin "Əsgər silahı təhvil verdi" və "Əsgərin silahı komandirdədir" kimi nümunələr verilir. Birincidə silahı sözündəki *-ı* elementinin təsirlik hal, ikincidə isə əsgərin silahı birləşməsində *-ı* elementinin mənsubiyyət şəkilçisi olduğu göstərilir.[2,208]. Şəkilçi omonimliyinin asan başa düşülməsi və yadda qalan olması üçün digər variantı da şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq olar. Bu məqsədlə sualla müraciət etmək olar ki, omonimliyini aşkara çıxarılması üçün başqa hansı variantdan istifadə edilə bilər? Əgər şagirdlər çətinlik çəkirsə onda onların intellektual təfəkkürünü canlandırmaq üçün belə bir sualla müraciət etmək olar ki, mənsubiyyətin ikinci şəxsi/sintaktik üsulla necə düzəldir? [Buna asanlıqla cavab verilə bilər; ikinci şəxs əvəzliyinin iştirakı ilə: sənin kitabın. Bununla da şagird şəkilçi omonimliyini asan tapa bilər. Bu qayda dil proseslərinin ümumi normasıdır. Normanı daha dərinləndirən *mənimsəmək* üçün şagirdlərə izah edilməlidir ki, yiyəlik halla mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliliyi yalnız sintaktik birləşmənin birinci tərəfinə də ikinci şəxs tək əvəzliyinin yox, həm də birinci şəxs tək əvəzliyinin iştirakı zamanı da meydana çıxır: birinci şəxs üzrə *mənim kitabım; ikinci şəxs üzrə: sənin kitabın.*

Təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçisi ilə omonimliyinin müəyyənləşdirilməsində isə şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, söz tərkibindəki şəkilçi sıralanmasında mənsubiyyət birinci, hal şəkilçisi isə sonra gəlir: kitabını aldım. Burada birinci *-ı* mənsubiyyətin, ikinci *-ı* isə təsirlik halın əlamətidir. Mənsubiyyət elementini dəqiqləşdirmək üçün nümunə olaraq *kitabını*

sözünün əvvəlində ikinci və ya üçüncü şəxs əvəzliyini işlətmək olar: sənin kitabını, onun kitabını. [Əgər kitabı sözündəki şəkilçinin mənsubiyyətə və ya hala aidiyyəti olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır gəlirsə, belə üsuldən istifadə edilə bilər: 1) kitabı sözünün əvvəlində ikinci və üçüncü şəxs əvəzliyi əlavə olunduqda kitabı sözündəki *-ı* mənsubiyyəti bildirir. 2) həmin sözə təsirli feil yanaşdırdıqda *-ı* şəkilçisi təsirlik halın göstəricisi hesab edilir. Mənsubiyyət və hal şəkilçisinin birlikdə ikinci və üçüncü şəxs əvəzlilikləri ilə işlənməsi zamanı da oxşarlıqlar baş verir: sənin kitabını [oxudum], onun kitabını [aldım]. Nəzərə almaq lazımdır ki, ikinci şəxsə mənsubiyyət şəkilçisi *-in* şəklində işlənmir (sənin kitabın) üçüncü şəxsə isə *-ı* kimi (onun kitabı). Burada aydın olur ki, sənin kitabını birləşməsində *-in* mənsubiyyətin, *-ı* təsirlik halın göstəricisidir. Onun kitabını birləşməsində isə birinci *-ı* mənsubiyyətin, *-ni* təsirlik halın əlamətidir. Omonim şəkilçilər barədə Buludxan Xəlilovun „Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası" kitabında geniş şərh verilmişdir [4,114-130].

Şagirdlərə bu qaydaların asan yolla mənimsədilməsi üsullarını tapmaq müəllim məharətindən çox asılıdır. Çünki bu qaydaların öyrədilməsi və mənimsədilməsi son nəticədə nitq mədəniyyəti normalarına dərinləndirən bələd olmağın əsasını təşkil edir. Nitq mədəniyyəti normalarının öyrədilməsi isə yazılı, şifahi və danışığ dilində fərqlənən və yaxınlaşan elementləri aşkara çıxarmağa imkan verir.

Problemin aktuallığı mənsubiyyət şəkilçilərinin yazılı dil ilə şifahi nitq arasında fərq yaradan səbəblərin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi kəmiyyət mənsubiyyət şəkilçilərinin yazılı və şifahi

dil üzrə norma vəhdəti yaradılması imkanlarının meydana çıxarılmasından ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti mənsubiyyət şəkilçilərinin vahid normaya uyğun işlədilmə imkanlarının reallaşdırılmasında məktəb təcrübəsinin aparıcılıq rolunun əsaslandırılmasından ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili. Ümumi təhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, "Altun kitab", 2013.

2. Bəliyev H. A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Qismət", 2014.

3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Azərbaycan dilində", 1963.

4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, "Nurlan", 2007. I hissə.

5. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1966.

РЕЗЮМЕ

Формирование речевой культуры учеников в преподавании окончаний принадлежности существительного

В статье обсуждаются также вопросы формирования речевой культуры учеников посредством изучения окончаний принадлежности. Также указывается, что окончания принадлежности формировались по требованиям речевого акта, стали традиционной нормой. Поэтому окончания

принадлежности отвечают нормам письменного, устного и разговорного языков. Преподаватель при изучении грамматических правил с использованием современных учебных технологий должен обучать учащихся и нормам речевой культуры. Нормы речевой культуры употребляются по отдельности. Среди них имеется единая, постоянная связь по языковой структуре и речевому акту. Овладение нормами речевой культуры расширяет круг интереса к функции употребления языка.

SUMMARY

Formation of speech culture of pupils in teaching of endings (suffixes) Possessive case of noun (endings of second part of word expressions)

Article covers issues on formation of speech cultures of pupils with teaching of possessive case of noun. Ending (suffixes) of Possessive case had achieved traditional norm with forming on the basis of requirements of speech acts. Due to this, endings (suffixes) of Possessive case of noun meet norms of written language, oral and spoken languages. Teacher should teach norms of speech culture during teaching of grammar rules with using modern study technologies. Speech culture norms are used as separated form. There is closed relation among them in accordance with structure and act of language. Learning of speech culture norms are dilated circle of interest of usage function of language.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2018-ci il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səmə". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

SÖZÜN SEMANTİZASİYASININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Nərmin QASIMOVA,

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: söz, məna, asılılıq, əlaqə, məna əlaqələri, təfəkkür, daxili əlaqə, əsas məna, məcazi məna, düşüncə, mətn, nitqin quruluşu, nitq və onun hissələri, qrammatik məna, leksik məna.

Ключевые слова: слово, значение, зависимость, смысловые отношения, суждение, внутренние связи, главный смысл, переносное значение, текст, структура речи, речь и части речи, грамматическое значение, лексическое значение.

Key words: connections of word, meaning, dependence, connection, system of the thinking, inside connection, basic meaning, figurative sense, thought, text, speech, speech and his parts, grammatik meaning, lexical meaning.

Söz haqqında, onun təfəkkürə münasibəti barədə nəzəriyyəçi dilçilər də, söz sərşafı da bəhs etmişlər. Dahi Nizaminin bu ifadəsi sözün mündəziləri haqqında çox-çox qədim zamanlardan bəri danışıldığını göstərir:

Sözdür həm təzə şey, həm də köhnə şey,

Sözdən bəhs olunur zaman-zaman hey,

Varlığın anası doğmamış inan,

Sözdən gözəl övlad, şahiddir cahən.

Düşüncənin əvvəli, bütün sayların sonu

Sözdür, yadında saxla, unutma əsla bunu.

Söz bayraqdan daha tez əldə eyləyər zəfər,

Qılıncdan daha kəskin qalxıb alar ölkələr.

o,

"Söz nitqin əsasıdır". Bunu da peyğəmbərəcəsinə demişlər.

Deməli, danışığın əsasında söz dayanır. Cümlənin-fikrin ifadəçisi sözdür. Bu məsələni şagirdlərə hələ kiçik yaşlarından təlqin etmək lazımdır. Rus dili kitablarında belə də yazılır: слова-речи основа.

Ancaq Azərbaycan dili müəllimləri dilin fəlsəfəsini, sözün məna və funksiyasını, ünsiyyət üçün qüdrətli vasitə olduğunu diqqət obyektinə çevirməkdən sanki çəkinirlər. Nitqin hissələrini dil baxımından öyrətməkdə, nitqdə-danışıda rolunu və funksiyasını öyrətmək metodikasından optimal istifadə etmirlər. Onların fikrincə, sözün fəlsəfəsi fakultativ biliklərdir. Halbuki indiki təhsilin əsasları, yəni fəlsəfəsi fənnə çevrildiyi vaxtda bu elmi şagirdlərə aşılamaq, yeri gəldikdə şərhlərini vermək elə də çətinlik yaratmaz.

Bunlar hansılardır?

1. Sözün həm nəzəri-dilçilik baxımından, həmçinin də ictimai məzmunca nitqin bir hissəsi olmaq baxımından öyrənilməsi.

2. Sözün düşüncənin formalaşdırıcısı və ifadəçisi kimi şərh olunması.

3. Sözün leksik-semantik baxımından şərh olunması.

4. Sözün ünsiyyət baxımından güclü vasitə kimi dərk olunması və s.

V.V.Vinoqradov "Слова о слове" məsələsində dilçiləri bu kimi problem məsələlərin izahı barədə düşüncəyə çağırmışdır; sözü mənalı səs-lər toplusu, cümlənin əsası sayır.

Ona görə də, təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilçilərindən B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev və başqaları, dilçiliyin hansı şöbəsini tədqiq etmələrindən asılı olmayaraq, sözün məna və forma vəhdətini açıb göstərməyə çalışmışlar. Dilçilərimizin əksəriyyəti dilə atom kimi yanaşmışlar və sözün mənalı səs-lər toplusu olması məsələsində həmfikirdilər. Lakin başqa fikirlər də var. İndi bizə həmin fikirlərə münasibət bildirmək qalır.

1. Səs söz üçün, söz cümlə üçün tikinti materialı deyilmi? Parçanı parça, xalçanı xalça edən ilmələdirsə, deməli, onun da təşkili neyronlardan ibarətdir. Elə isə bəs necə düşünmək olar ki, söz mənalı, səs isə mənasız hissədir?

Deməli, söz leksik məna və qrammatik forma ifadəçisi olmaq cəhətdən öyrənilərkən

bu anlamda kullanılır ve bütün bu ifadeler aynı şeyi, aynı kavramı ifade ederler. Fakat bu ifadelerin her biri farklı bir anlamda kullanılır. Örneğin "bu adamın yüzü" ifadesi sadece yüzü değil, aynı zamanda onun karakterini de ifade eder. "Bu adamın yüzü" ifadesi aynı zamanda onun karakterini de ifade eder.

1. Demek ki bu ifadelerin her biri aynı şeyi ifade eder.

K. Farklı anlamlar

"Evlilikleriniz nasıl oldu?" diye sorulduğunda...

K. Demek ki evliliğiniz nasıl oldu?

Devlet başkanları tarafından bir toplantıya çağırıldığını belirtir. Yani bu toplantıya, diğer toplantılardan farklı olarak, devlet başkanları tarafından çağırıldığını belirtir.

1. Sizin için bu toplantı önemlidir. Bu toplantıya katılmaya istediğinizi belirtir.

Farklı örnek: 1. Yüzü güzel değil. Yüzü güzel değil. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

L. Demek ki evliliğiniz nasıl oldu?

Her zaman aynıdır.

Bu toplantıya katılmaya istediğinizi belirtir.

Her zaman aynıdır.

Demek ki evliliğiniz nasıl oldu?

Her zaman aynıdır.

Bu toplantıya katılmaya istediğinizi belirtir. Yani bu toplantıya, diğer toplantılardan farklı olarak, devlet başkanları tarafından çağırıldığını belirtir.

Kimi zaman evlilik, evlilik ve evlilik olarak kullanılır.

Her zaman aynıdır. Demek ki evliliğiniz nasıl oldu? Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

1. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

2. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

1. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

1. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Bu toplantıya katılmaya istediğinizi belirtir. Yani bu toplantıya, diğer toplantılardan farklı olarak, devlet başkanları tarafından çağırıldığını belirtir.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

NOTLAR

1. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

NOTLAR

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

SÖZLÜK

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır. Her zaman aynıdır.

SÖZ SONUNDA Ç – C SAMİTLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ TƏLƏFFÜZ NORMALARININ TƏDRİSİ

Samirə QULİYEVA,

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Açar sözlər: tələffüz, norma, sabitləşmə, şifahi nitq, yazılı dil.

Ключевые слова: произношение, норма, стабилизация, устная речь, письменный язык

Keywords: pronunciation, norm, becoming stable, oral speech, written language

Azərbaycan dilində ç və c samitləri dil-diş, kipləşən fonetik vahidlərdir. Onların fizioloji-akustik fərqi kar və cingiltilik əlamətindən ibarətdir. Ç samiti hava axımının intensivliyinə görə karların, c samiti isə yumşaqlığa görə cingiltilərin sırasına daxil olur. Ç və c samitləri sözün tərkibində də özlərinin fonomorfoloji xüsusiyyətlərinə və həm də tələffüz keyfiyyətlərinə görə bir-biri ilə həm oxşarlıq xüsusiyyətinə, həm də fərqli xüsusiyyətə malikdir. Oxşarlıq budur ki, hər iki samit səs sözün başlanğıcında işlənməz: çat, çox, çal, çöl, çək, çök, çən, çit, çəpər, çadır, çayır, çevir, çubuq, çomaq, çoxnaq, çəna, çəmən; cad, cağ, cod, coş, cır, cib, cadar, codar, cızıq, cığır, cəld, caydaq, cırmaq, cızdaq, cilov, civilti.

Fərq ondan ibarətdir ki, ç samiti ancaq təkhecəli sözlərin sonunda işlənməz. C samiti isə həm təkhecəli, həm də iki hecalı sözlərin sonunda işlənir: aç, uç, iç, üç, ölç, saç, köç, qıç, seç, biç, keç, puç, qaç; ac, ök, uc, sac, bic, gic, gec, ağac, qıyqac, qulac, yamac, qılınç, gülünç, qulunc.

Məktəb təlimində ç və c samitlərinin bu xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi çox asandır. Çünki bunlar, artıq, yazı normalarında sabitləşmiş qaydalara əsaslanır. Ancaq sonu ç və c samitləri ilə bitən sözlərin nitq normalarının mənimsənilməsində bəzi çətinliklər vardır.

Bu da nitq mədəniyyəti normalarının öyrədilməsində müəyyən maneələr törənməsinə səbəb olur. Ancaq məktəb təlimində bu olduqca vacibdir. Çünki nitq mədəniyyəti normalarının məktəb təlimində mənimsənilməsi onlara riayət edilməsinin ən əsas təməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə müəyyən işlər görülsə də onları, əlbəttə ki, müasirlik baxımından yetərli saymaq mümkün deyildir. Məsələn bundadır ki, tələffüz normalarının özü dilçilikdə tam və dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Hərçəndə, Azərbaycan dili artıq müstəqil bir dövlətin dilidir. Dilin dövlət statusu təsbit olunduğu üçün onun tələffüz normalarında da sabitlik yaradılmasının qayğısına qalmaq zamanın tələbinə çevrilməlidir. Tələffüzlə bağlı irəli sürülən fikir və mülahizələrdə isə pərakəndəlik vardır. Tədris işində çətinlik törədən amillərin başlıcası da bununla bağlıdır. Azərbaycan dilində tələffüzə bağlı qaydalar orfoepiya adı altında demək olar ki, hələ, Ağamməd Abdullayev və Yəhya Kərimovun "İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi" adlı vəsaitindən başlanır. [1,376]. Burada göstərilir ki, "Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi məktəbin qarşısında duran ümumpeдагоji problemdir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz, şübhəsiz, onların nitqinə təsir edir, nitqini inkişaf etdirməklə eyni zamanda təfəkkürün inkişafını təmin edirik. Şagirdlərin şifahi nitqdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yazılı nitqin lüğətində öz əksini tapır. Bir sözlə, düzgün şifahi nitq düzgün yazılı nitq üçün əsas olur. Digər tərəfdən, savadlı, yazılı nitqin bir sıra xüsusiyyətləri şifahi nitqə təsir edir, onu fərqləndirir. Şifahi nitq orfoepiyaya daha çox diqqət yetirməyi tələb edir. Şagirdlərdən sözlərin düzgün, orfoepik normalara müvafiq tələffüz etmək, nitq formalarını düzgün işlətmək tələb olunur [1, 329-332].

Orfoepiya barədə müəyyən fikir və mülahizələr irəli sürülmüş, bir çox lüğətlər tərtib edilmişdir. Bu cəhətdən Əbdülozal Dəmirçizadənin dilçilikdə böyük xidmətləri vardır. Onun 1969-cu ildə dərc etdiyi orfoepiyanın əsaslarına dair vəsait sonrakı vaxtlarda bu sahədə görülən işlərə ciddi bir tökan vermişdir. [6]

Onun 1972-ci ildə çap etdiyi "Müasir Azərbaycan dili" kitabında orfoepiya məsələsi daha geniş şəkildə şərh edilmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, "Orfoepiya (yunanca düzgün, dürüst mənasında olan orfos sözü ilə danışq, nitq mənasında olan enos sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termdir) ədəbi dilin şifahi qanunu ümumi normalar əsasında formalaşdırır, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli məcmusudur". [7, 171;10,28].

Şifahi nitq normaları ilə əlaqədar nəşr olunan lüğətlərin özündə isə bir-birindən fərqli tələffüz variantlarına rast gəlmək olur. Məsələn, 1970-ci ildə M.Şirəliyevin və 1983-cü ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən tərtib edilmiş orfoepiya lüğəti ilə digər orfoepiya lüğətlərində verilmiş sözlərin tələffüz variantlarında fərq vardır. Belə ki məsələn,

adı çəkilən lüğətdə sonu k samiti ilə yazılan sözlərin tələffüzü y ilə, q samiti ilə yazılan sözlərin tələffüzü ğ ilə, c samiti ilə yazılan sözlərin tələffüzü c və ya j ilə verildiyi halda başqa lüğətlərdə x/, x, ş variantlarının işlədilməsi tövsiyə olunur [4,144; 8, 88; 3; 5].

Şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı dərc olunan məqalələrdə və digər vəsaitlərdə də tələffüz üçün hansı prinsiplə istinad edilməsi tam və qəti şəkildə müəyyənləşdirilmir [9, 18-19; 2, 28-30]

Orfoepiya və düzgün tələffüz normalarına aid vəsaitlərin təhlili təcrübəsi onu göstərir ki, bu sahədə xeyli işlər görülsə də hələlik vahid tələffüz qaydaları üçün dəqiq sistem yaradılmamışdır. Təqdim olunan lüğətlərdə müşahidə edilən fərqlər isə onu deməyə əsas verir ki, orfoepiyanın özünün metodologiyası düzgün müəyyən edilməmişdir. Yəni ki, orfoepiya qaydaları deyiləndə onun predmetinin şifahi dilə, yoxsa ümumi danışq dilinə əsaslandığı tam aydın olmur. Nə qədər ki şifahi dil ilə ümumi danışq dili arasındakı sərhədlər müəyyən edilməyib, o qədər də orfoepiyanın hədəfləri qeyri-müəyyən olaraq qalacaqdır. Orfoepiyanın metodologiyası deyiləndə də orfoepik normaları tənzimləyən qaydaların sistemləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə şifahi və ümumi danışq dilinə aid norma hüdudlarının təyin edilmədiyini təqdirdə həqiqi mənada mümkünə künsüzdür. Məktəbdə sonu ç, c samitləri ilə bitən sözlərin öyrədilməsi ilə əlaqədar aparılan təcrübənin nəticəsi də bu barədə yekdilliyə nail olmağın çətinliyini bir daha əyani şəkildə göstərdi. Sonu ç və c samitləri ilə bitən sözlərdə həmin samitlərin tələffüz xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün Gəncə şəhərindəki 9 saylı tam orta məktəbdə, həmçinin Goranboy rayonun-

dəki 2 sayılı və Şəmkir şəhərindəki 1 sayılı tam orta məktəblərdə təcrübə aparılmışdır. Şagirdlərə ovolecə sonu ç və e samitləri ilə bitən sözləri müəyyən etmək barədə tapşırıq verildi. Tapşırıqda qəsdən təhlilin bir və ikihecalı sözlər üzərində aparılacağı barədə məlumat verilmişdi. Şagirdlərin nə üçün sualına cavabları belə oldu ki, sözlərin tapılmasından sonra hər şey aydınlaşacaqdır. Sözlər müəyyənləşdikdən sonra şagirdlərə bəlli oldu ki, Azərbaycan dilində sonu ç samiti ilə yazılan ikihecalı söz yoxdur. Belə sözlərin hamısı, bir qayda olaraq tərkibə birhecalı şəkildədir. Sonu e samiti ilə yazılan sözlər tərkibə həm birhecalı və həm də ikihecalı olur.

Şagirdlərin müəyyən etdiyi nümunələr aşağıdakılardan ibarət idi:

a) sonu ç samiti ilə yazılan sözlər: aq, uq, iq, üq, öq, heq, qaç, qıç, qoç, keç, seq, suç, saç, biç;

b) sonu e samiti ilə yazılan sözlər: ac, öc, uc, gəc, bic, gie, sac, borc, dinc, künc, kərcic, ağac, ovuc, ülgüc, çəkie, qılinc, gülcün, qaxinc.

Təcrübə aparılan məktəblərdə müəyyən edilən sözlər demək olar ki, eyni idi. Yalnız bəzi ərəb mənşəli sözlər var idi ki, onlar da müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırılırdı. Bunlar aşağıdakılardan ibarət idi: xərc, bürc, gənc, mərc.

İstər Azərbaycan dilinə məxsus olan və istərsə də mənşəcə ərəb dilinə məxsus sözlərin yazılışında ciddi səhvlər aşkar edilmədi. Yalnız bəzi sözlərin yazılışında cüzi hərf səhvləri var idi ki, onlar da ümumi müzakirədə islah olundu. Tələffüzə gəlincə ayrı-ayrı variantların baş verməsi müşahidə edildi.

Birinci növbədə əsas hədəf ondan ibarət idi ki, tələffüz üçün ümumi normalar müəyyən edilsin. İzah olundu ki,

ümumi norma dedikdə yazı və şifahi nitq üçün fərq yaratmayan normalar nəzərdə tutulur.

Sonu ç samiti ilə bitən sözlərdə ümumi norma sözlərin fərqlilikdəki və sonuna saitlə başlayan şəkilçi qoşulan formada tələffüzündə müşahidə edilir. Qrup halındakı cavablarda ümumi normalıq aydınlaşdırıldı. Təcrübə aparılan məktəblərin şagirdləri əyani şəkildə başa düşdülər ki, sonu ç samiti ilə bitən təkhecalı sözlərin tələffüzündə nitq fərqi baş vermir. Ona görə yaddaş üçün sonu ç samiti ilə bitən bütün sözlər işçi dəftərində qeyd olundu. Həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə olunduqda norma dəyişmir: aq-aqır, uq-uqur, iq-iqür, öc-ölcür, heç-heçə, qaç-qaçır, qıç-qıçın, qoç-qoçun, keç-keçir, seq-seqir, suç-suçun, saç-saçın, biç-biçir. Şagirdlərə bunları da dəftərlərdə qeydə almaları tövsiyə edildi.

Bu sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə yazı və şifahi nitq arasında fərq baş verir. Şagirdlərin tələffüzündə bu fərq, əsas etibarən ilə Goranboy və Şəmkir məktəblərində müşahidə edilirdi. Gəncə şəhərindəki məktəbin şagirdlərinin tələffüzündə isə yazılı varianta meyillilik müşahidə olunmuşdu. Sonu ç samiti ilə bitən ismi sözlərə müvafiq olaraq l, d samitləri ilə başlayan şəkilçi qoşulur. Bu halda, sözün şəkili elementində fərq əmələ gəlmir. Söz sonundakı ç samiti isə ş variantına keçir: üç-üçdə-üşdə, üçlük-üşlük; heç-heçlik-heçdik; qıç-qıçlar-qışdar, qıçda-qışda; suç-suçlar-suşdu, suça-su; saç-saçlı-saçdı, saçda-saçda.

Sonu ç samiti ilə bitən feili sözlərə müvafiq olaraq q, k, d, m samitləri ilə başlayan şəkilçi əlavə olunur. Bu halda da söz sonundakı ç samitində ş-ya keçid baş verir: aq-aqmaq-aşmaq, aq-aqdı-aşdı; uq-uçmaq-uşmaq, uqdu-uşdu; uq-uçqun-

uqun; iq-içmək-işmək; iq-içmək-işmək; iq-içki-işki; öc-ölcək-ösmək, öc-ölcü-öşdü; qaç-qaçmaq-qaşqın, qaçdı-qaşdı; keç-keçmək-keşmək, keşdi; köç-köçmək-köşmək, köçkün-köşkün, köçdü-köşdü; seq-seçmək-seşmək, seçki-seşki, seçdi-seşdi; biç-biçmək, biçdi-bişdi.

Bu fərqlər birbaşa şifahi nitq prosesinin asanlaşmaya meyilli olması və müthəzzəbliyi ilə baş verir. Şifahi nitqdəki sərbəstlik mühiti zaman-zaman bu cür fərqlərin artmasına şərait yaratmışdır.

Sonu e samiti ilə yazılan sözlərdə ümumi normalıq ç samiti ilə yazılan sözlərə nisbətən azdır, tələffüz-nitq fərqləri isə çoxdur. Ümumi normalıq o yerdə baş verir ki, ikihecalı quruluşdakı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edilsin: kərcic-kərcicin, ağac-ağacın, ovuc-ovucun, ülgüc-ülgücün, çəkie-çəkiecin, qılinc-qılincin, gülcün-gülcünün, qaxinc-qaxincin.

Sonu iki samitli təkhecalı sözlərdə də bu qayda üzrə tələffüz – nitq fərqi baş vermir. Bunlar həm Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə, həm də ərəb mənşəli sözlərdə ümumi normalıq nümayiş etdirir: bərc-bərcün, dinc-dincəl, künc-küncə; xərc-xərcin, bürc-bürün, gənc-gəncin, mərc-mərcin.

Tələffüz – nitq fərqləri isə aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) təkhecalı sözlərin ayrılıqdakı tələffüzündə

Bu tələffüz fərqləri daha çox Goranboy və Şəmkir məktəblərində müşahidə edilir: ac-aj, öc-öj, uc-uj, gəc-gəj, bic-bij, gie-gij, sac-saj.

Gəncə şəhər məktəbində isə nisbətən bir qədər dəyişir. Sözlərin sonundakı e samiti həm olduğu kimi, həm də j variantı ilə tələffüz edilir. Güman ki, bu variantlılıq şəhər məktəblərindəki şagird-

lərin tələffüzündə ya başqa təcrübəsindən, ya da ailədə valideynlərin başqa regionlardan olmasından irəli gəlir.

b) təkhecalı sonu yanaşı samitlə yazılan sözlərin tələffüzündə

Təkhecalı və sonu iki samitli sözlərin tələffüzündə isə, bir qayda olaraq, e samitinin deyilişi ç variantında eşidilirdi: bərc-bərc, dinc-dinc, künc-künc, xərc-xərc, bürc-bür, gənc-gənc, mərc-mərc.

c) təkhecalı sözə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda

[Bu halda da məktəblər arasında nisbi fərqlər müşahidə olunur. Gəncə şəhər məktəbində gah ç samitinin sabitliyi müşahidə edilir, gah da e samiti j samiti kimi deyilir: ac-acır-ajır; öc-öcür-öjür; uc-ucur-ujur; gəc-gəcin-gəjin; bic-bicir-bijir; gie-giecin-giecin, sac-sacın-sajın.

Goranboy və Şəmkir məktəblərindəki tələffüzdə j variantı müşahidə edilirdi.

d) ikihecalı sözlərin ayrılıqdakı tələffüzündə

Təcrübə aparılan məktəblərdə bu quruluşdakı sözlər, bir qayda olaraq e samitinin ç variantı üzrə deyilir: kərcic-kərcic, ağac-ağac, ovuc-ovuc, ülgüc-ülgüc, çəkie-çəkie, qılinc-qılinc, gülcün-gülcün, qaxinc-qaxinc.

e) sonu e samiti ilə bitən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə

Aparılan təcrübələrdə müşahidə edilən vəziyyət budur ki, təkhecalı sözlərdə e samiti j kimi, təkhecalı, sonu yanaşı samitli və ikihecalı sözlərdə ç samiti ş kimi deyilir: ac-aclıq-ajlıq; uc-ucda-ujda; gəc-gəcdə-gəjdə; bic-biclik-bijdik; gie-giclik-gijdik, sac-sacda-sajda; bərc-bərcül-bərcüdü; dinc-dinclik-dinçdik; künc-küncdə-künçdə; xərc-xərclik-xərçdik; bürc-bürçdə-bürçdə; gənc-gənclik-gəncdik; mərc-mərcdə-mərçdə;

kərpic-kərpicdə-kərpışdə; ağac-ağacda-ağaşda; ovuc-ovucda-ovuşda; ülgüc-ülgücə-ülgüşdə; çəkiç-çəkiçdə-çəkişdə; qılinc-qılincda-qılışda; qaxınc-qaxıncda-qaxınışda.

Təcrübənin aparılmasından məqsəd sadəcə olaraq fərqlərin üzə çıxarılmasından ibarət deyildir. Bu çür fərqlər ümumi danışq dilində mövcuddur. Məqsəd məktəbdə ümumdil normalarının vəziyyətini öyrənməkdən və dildə norma sabitliyinə nail olmaq yollarını aşkar etməkdən ibarətdir. Hər hansı dildə mövcud olan norma sabitliyi o dilin nüfuzunun göstəricisidir. Hüfuzlu dilin istifadə və maraq dairəsi də geniş olur. Azərbaycan dili müstəqil ölkənin rəsmi dili olduğu üçün buna layıqdır. Bu yolda uğur qazanmaq üçün məktəbin və təhsilin üzərinə çox mühüm vəzifəvərlilik öhdəliyi düşür. Ona görə də tədris işində norma sabitliyi yaradılması hər bir pedaqoqun başlıca vəzifəsinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A., Kərimov Y. İbtidai sınıflarda ana dilinin tədrisi. Bakı, "Maarif", 1978.
2. Abdullayev M. Samit səsləri öyrədən kənar orfoepik vərdişləri necə inkişaf etdirməli. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", Bakı, 2004, №1.
3. Abdullayev N. Məmmədov Z. Orfoqrafiya, orfoepiya lüğəti. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, "Elm", 1983.
5. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2012.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, "Maarif" 1969.
7. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972.
8. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya,

grammatika lüğəti. Bakı, "Maarif", 1983.

9. Əmirli A. Qurbanov V. Ədəbi tələffüz sisteminə dair. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", Bakı, 2004, №1.

10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, "Azərənər", 1970.

РЕЗЮМЕ

Обучение норм письма и произношения согласных *t* и *d* в конце слова

В статье говорится о задачах обучения слов, оканчивающихся на *ç* и *c*. Здесь указывается, что нет никакой разницы в норме письма слов, оканчивающихся на *ç* и *c*. Уже в письменной речи эти нормы вошли в традицию. А в их произношениях есть различные варианты. Эти варианты выделяются особенно в отдельных регионах. Устранение вариантов является самым важным требованием создания стабильности норм. Стабильность норм является показателем престижа каждого языка. Стабильность нормы служит интенсивной передаче и информации и расширению круга использования языка.

SUMMARY

Teaching of writing and spelling norms of the consonants *ç* and *c* at the end of the word

In the article is dealt about problems connected with teaching words finishing at the end with consonants *ç* and *c*. It is shown here that there is not any sparseness in the writing norm of the consonants written with consonants of *ç* and *c*. These norms have already become stable in the written language and it has fallen to the tradition circumstance. Already there are different variants in the their pronunciation. These variants, especially, be more striking in some regions. It is the most necessary demand of the creation of norm stability. Norm stability is the indicator of the influence of the each language. Norm stability serves of the information to passing and expanding of the usage circle of the language intensive.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN DİLİMİZ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Adil BABAYEV,
ADU-nun professoru

Dil millətin varlığının mühüm amildir. Millət dilsiz, dil millətsiz mövcud ola bilməz. Bunu Cənubi Azərbaycanda və İranda da başa düşürlər. Hətta Sovet bolşevik rejimi də gözəl bilirdi.

1930-1950-ci illər arasındakı repressiya dövründə məhkum edilmiş alim və şairlərimizin əsərlərini yandırdılar (adını panislamist, pantürkist qoyurdular).

Eyni oxşar hadisələr İranda da baş verirdi. 1941-ci il sentyabrın 16-da Rza Şah müstəbid bir şah kimi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi diktatorluq tacına sahib oldu. İlk illər şah bir qədər demokrat kimi davrandı. Bundan istifadə edən azərbaycanlılar Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa və başqa şəhərlərdə demokratik hərəkatı genişləndirdilər. Siyasi təşkilat – İran Xalq Partiyası yarandı. Sonra bütün Azərbaycanı əhatə edən "Azərbaycan Cəmiyyəti" yaradıldı. Sonra cəmiyyətin fars və Azərbaycan dilində çap edilən "Azərbaycan" qəzeti nəşr edilməyə başladı. Azərbaycan xalqı şah rejiminin sıxıntısından artıq bezmişdi. Ona görə də xalq ayağa qalxdı. 1945-ci il dekabrın 12-də Seyid Cəfər Pişvərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokratik hökuməti quruldu. Cəmi bir il yaşayan milli hökumətin böyük milli-mədəni islahatları ilə yanaşı, Dövlət himni də yarandı. Bu himnin mətnini Mir Mehdi Etimad, musiqisini isə Şimali Azərbaycanın böyük bəstəkarı Cahangir Cahangirov yazmışdı. Himnin bir hissəsini burada vermək maraqsız olmazdı:

*Ey vətənim Azərbaycan!
Əbədi odlardan nişan
Adlı, şanlı keçmişin var,
Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin Çırağısan,
Azadlığın bayrağısan!*

*Tarix boyunca yadigar
İstixarlı asarın var.
Sənsən bizə ana vətən!
Sənsən bizə nemət verən!
Sənsən bizə ruhi-rəvan!
Yaşa, yaşa, Azərbaycan!*

Amma bu himni Azərbaycan xalqı çox eşitmədi. Düz bir ildən sonra, 1946-cı il dekabrın 12-də Müstəbid şah ilə Sovet rəhbərliyi Azərbaycan hökumətini yerlə yeksan etdi. Təbrizdə kütləvi qırğın və həbslər başlandı. Xalqın böyük bir hissəsi (xüsusilə ziyalılar) ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və dünyanın bir çox ölkələrinə qaçdı. Azərbaycana aid hər şey məhv edildi. Azərbaycan dilindəki qəzet, kitab və jurnallar məhv edildi – yandırıldı (repressiya dövründə bizdəki kimi!).

Demokratik hökumətin rəhbəri S.C. Pişvəri isə Şimali Azərbaycanda özünə əmin-amanlıq tapacağına ümid edib buraya gəldi və az sonra burada müəmmalı şəkildə məhv edildi.

Oxşarlıq görürsənmi, əziz ocuxu!

S. Vurğun da bu oxşarlığı görmüş, 1952-ci ildə (Azərbaycanda repressiya qurtarılan sonra) Parisdə sülh tərəfdarlarının beynəlxalq konfransında oxuduğu "Yandırılan kitablar" şeirində İranda Azərbaycan dilində olan kitabların yandırılması haqqında qəzəblə deyirdi:

*Cəllad, sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqs olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Söylə, sənmi xor baxırsan mənəim şeir dilimə?
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Sənmi "Türkxər" deyirsən ulusuma, elimə?
Dahlərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli
Cəllad! Yamb od olsa da, külə dönməz arzular,*

*Təbiətin ana qəlbi kül doğmamış insanı!
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı...
Təbiətin ana qəlbi kül doğmamış insanı!
Bir varaqta tarixləri, utan mənim qarşında.
Anam Tomris kəmədimi Keyxosrovun başını!
Koroğlu'nun, Sattarxanovun cəlanığı var başında.
Nəvillər qoymayacaq dəy üstündə dəyini.
Anam Tomris kəmədimi Keyxosrovun başını?*

Bu şeiri S.Vurğun hansı Azərbaycan üçün yazmışdır? Cavab aydındır – hər iki Azərbaycan üçün.

Daha bir oxşarlıq – 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasını məhv edib yerində Kommunist-bolşevik xarakterli Sovet Respublikası qurdular. Sonra bu günü 70 il bayram etməyi xalqımıza məcbur etdilər.

Cənubda isə Milli Demokratik hökumətin yerlə-yeksən edildiyi 12 dekabr 1946-cı ili SSRİ-dən kömək almış bir qrup separatistin hakimiyyətinin devrilməsi günü bayram kimi qeyd edildi.

Amma zaman öz sözünü deyirdi. Həmşə bütün əsərlərini farsca yazmış 47 yaşlı Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar anasının xahişi ilə ana dilində "Heydər babaya salam" poemasını yazdı. Bu poema Cənubi Azərbaycanda böyük bir inqilab rolu oynadı. Belə ki, XX əsr farsdilli ədəbiyyatın başında duran bir türküm ana dilində şeir yazmağı başqalarını da ruhlandırdı. XII əsrdə farsdilli ədəbiyyatın başında duran Nizami də sonda ana dilində bir divan bağlaya bilmişdi. M.H.Şəhriyar haqqında bir qədər müfəssəl məlumat verək. Çünki o, ana dilimiz üçün, milli ədəbiyyatımız üçün əvəzədlənməz bir iş görmüşdür.

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (1906-1989).

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar 1906-cı ildə Təbriz şəhərində vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Təbrizdə "Fyuzat" məktəbində orta təhsil aldığıdan sonra 1924-cü ildə Tehrana gedərək Tibb İnstitutuna daxil olur. İnstitutda oxuyanda burada Sürəyya adlı gözəl bir qıza aşiq olur və qız tərəfindən də sevilir. Onlar ailə qurmaq arzusunda ikən varlı bir oğlan peyda olaraq qızdan əl çəkilər oxumağı, ya da təhsili yarımcı qoyub sürgün ediləcəyini bildirir. Qızı başqa alır. Şəhriyar isə zindana atılır, Nişapura

sürgün edilir. Şəhriyar ömrü boyu ilk eşqini unutmur. İlk sevdəyi qız onun ilham mənbəsi olur. 1953-cü ildən sonra doğma şəhərə köçmüş, bundan sonra İranın ən böyük şairi-türk şairi olur. Şəhriyar ana dilinin gözəlliyindən, dünyanın ən zəngin dillərindən olduğunu göstərir, amma İranda saxıdırıldığını da qeyd edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Şəhriyarın belə riskli şeirlər yazması onun dünyəvi şöhrətli sənətkar olması ilə bağlıdır. Yoxsa fərsəviniştləri onu əsaslıqla ortadan götürə bilərdilər. Türk dili, türk sözü eşitmək belə istəməyən sovinistlər Şəhriyara, necə deyirlər, bata bilmirlər. Dahi şair "Türküm dili" adlı şeirində ana dilimizin sevgili, istəklilə dil olduğu kimi, fərs və ərəb dillərindən gözəl və şirin olduğunu göstərir. Ana dilində şeir yazmanın məsuliyyət tələb etdiyini qeyd edir:

*Türküm dilətk sevgili, istəklilə dil olmaz,
Özge dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.
Öz şerini farsca, ərəbə qatmasa şair,
Şeri eşidənler, axuyanlar kəsil olmaz...
İnsan odu tutsun bu zəlim xalqın əlindən,
Allahı sevərsən, belə insan zalil olmaz...
Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərhablarımızdan da qarınlar təbil olmaz...
Fərs şairi çax sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair paxil olmaz.
Türküm məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə məsəldir mitil olmaz.
Azər qoşunu qeyseri-Rumi əsir etmiş,
Kəsrə sözüdü, bir belə tarix nağıl olmaz.
Bu Şəhriyarın təbi kimi çiməli çevşə
Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz.*

1979-cu il fevral inqilabından sonra İranda sosial-siyasi iqlim bir qədər yumşaldı. Təbrizdə və başqa şəhərlərdə qəzet və jurnallar çap olunmağa başladı. Onların çoxu dövlət tərəfindən qəpəldildi, nəşri dayandırıldı. Halda "Varlıq" jurnalı bu günə qədər milli dilimiz, milli varlığımız, milli mədəniyyətimiz, tariximiz uğrunda fəal mübarizə aparır. Jurnal Tehranda həm farsca, həm də Azərbaycan dilində nəşr olunur. Böyük Şəhriyar bu jurnalın nəşrini alqışlayaraq, onun xalqı oyadaraq öz haqqını, öz hüquqlarını anlamağa kömək edəcəyini, xalqı savadlandıracağını sevinclə və gur səslə xalqa bildirir. Bu jurnal "Azadlıq quşu" adlandırılır.

Şəhriyarın şeiri sənətin elə yüksək

zərəmindən deyilir ki, o təkcə dil məsələsini deyil, milli birlik problemlərini də uca səslə həyqırır. Şair dili bir, qanı bir, soyu bir xalqın ikiyə bölünməsinə, Arazın ortada böyük sədd olduğunu sənət yansıması ilə deyir, ayrılıqdan dad edir.

*Göz yajımsan, ay Araz, qoyma gözüüm baxsın
da görsün.*

*Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş
arasında!*

*Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən
ayıran şey.*

*Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilən qaş
arasında.*

Şair 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə işarə edərək dünyaya, o cümlədən fərs sovinistlərinə həyqətək bildirir ki, biz bir qardaş idik bir qərn zamandır ki, bir-birimizdən ayrı düşmüşük. Ayrılığı kim sald? Bu suala şair özü cavab verərək onları "Oğraş, qaşalan Həlmə" adlandırır. Şairin həsrəti qardaşla qucaqlaşdığı gün bitəcək. Şair deyir:

Bir qərn də qardaşdan uzaqlaşmaq olarmuş?

Qardaş deyə bir ömrə soruşmaq olarmuş?

*Birdən də bu qardaşla qucaqlaşmaq
olarmuş?*

Bunlar elə ki, ərz elədim gəldi və oldu!

Mən hər nə mahal fərz elədim, gəldi və oldu.

Biz ayrılıqlı qərndi qardaşlarımızdan,

Leşlər kimi ayrı düşəli başlarımızdan,

Uşmuş əli qafqazlı qarındaşlarımızdan,

Gör mən nə hal ollam belə dastanı görəndə!

Birdən də Əliyev kimi aslanı görəndə!

Oğraş qaşalan Həlmə gözü qaşdan ayırmış,

Callad tiyas ilə bədani başdan ayırmış,

Bir millətə dünya boyu bir faciə doğmuş,

Biz ellərin ol qəhrəman əhsəsini boğmuş.

Şairin Azərbaycan adlı qəzəli bu mövzuda yazılan ən yaxşı şeirlərdən biridir. Əslində, ana Vətən haqqında Şimali Azərbaycanda çox şeir yazılmışdır. Amma Şəhriyarın Azərbaycan şeiri şair istedadından daha çox vətəndaş cəsarəti tələb edir, bir var sən yazan şeirə ətrafındakı xalq kütləsi sevinə, bir də var ki, sənün böyük istedadının məhsulu olan şeir düşmənlərin başında bir bomba kimi partlasın. Şair xalq adından ana vətəne müracət edir:

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an,

Azərbaycan,

*Xoş günlərin gətirir müdəm xəyalından,
Azərbaycan.*

*Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə
yaşayırım.*

*Yaralanmış qəlbim kimi, qəlbi viran
Azərbaycan...*

*Bütün dünya bilir sənün qüdrətini,
dövlətini*

*Abad olub, azad olub mülki-İrən,
Azərbaycan!*

*Vətən eşqi məktəbində cən verməyi
öyrənmmişik,*

*Ustadımız deyib keçirdi vətənsiz cən,
Azərbaycan!*

*Qurtarmağcun zalimlərin əlindən Rey
şümşadını,*

*Öz şümşadın başdan-başa olub al qan,
Azərbaycan!*

*Yarab, nədir bir bu qədər ürəkləri qan
etməyin,*

*Qolubağlı qalacaqdır nə vaxt cən
Azərbaycan?!*

*İgidlərin İrən üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrəndən,
Azərbaycan!*

*Övladların nə vaxtadək tərki-vətən
olacaqdır?*

*Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan,
Azərbaycan!*

*Bədir fəraq odlarından kül ələndi başımızca,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan,
Azərbaycan!*

*Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yuralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman,
Azərbaycan!*

Bu şeiri oxuyan heç bir azərbaycanlı ona biganə qala bilməz. Şah istibdadından vətəndən didərgin düşmüş insanlar nə vaxtsa doğma diyərə dönüb, əzəli torpaqlarında, yurd-yuvalarında insan kimi barabərliyə qullu vətəndaş olacaqlarına inanır. Bunun üçün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların bir-birinə əl uzatmaları lazımdır. İstibdadın kulminasiyaya çağlarında cənublu qardaşlarımız sözlərini açıq deyə bilmədiyini, yazı bilmədiyini çağlarda Təbriz radiosunda mahnı ilə oxuyurdular:

Almandan kas ver,

Heyvandan kas ver,

Səsinə qurban,

Səsinə nəş ver

Anama başının üstündə Domokl qılını kimi asılmış sovet-imperiya orqanının və çəkicinin altında inləyən Şimali Azərbaycan cənublu qaradaşlarının səsinə nəş verə bilmədi. Özlində, bu deyilənlər dil problemi ilə əlaqəsiz gördünə bilər. Amma bu məsələlər dilin funksional fəaliyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki xalqın öz dilinə, mədəniyyətinə, mənəviyyətinə, nəhayət, Vətəninə sahib çıxması, xoşbəxt yaşaması üçün özünü qabaqadlı alim və gələcətinin təsirli, səfərbərdici, utaqın sözlərinə ehtiyacı vardır. Bu cəhətdən Cənubi Azərbaycanda Şəhriyarın və Cavad Heyatın fəth etdiyi zirvə çox yüksəkdir. Cavad Heyatın bu səhədəki fədakarlığından irəlilədi ayrıca bəhs edə biləyik. İndi isə Şəhriyarın səva-səva sayğılar göstərdiyi, öz şeirlərində güvənərək adını çəkdiyi Şəhəndin xalqın və dilin deyə bütün İran boyu haykıran şeirlərindən bir neçəsinə nəzər salaq.

Büfud Qaraçurlu Şəhənd (1926-1979).

Şəhəndin taleyi ana yurdun və böyük şəxsiyyətlərin talayına bənzəyir. Ana yurduna bənzəyişi onun 6 il həbsdə, ömrü boyu göz altında olması, böyük şəxsiyyətlərə bənzəməsi isə qəlbində vətən böyüklüyüdə xalq ağırlığında bir yük-dərdi qəzəbləməsi və ona dözə bilməyib cəmi 53 yaşında həyatı vida etməsidir. B.Q. Şəhənd 1926-cı ildə Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzi, alim və qəirlər vətəni Mərəzə şəhərində yoxsulluq ailədə anadan olmuş və bu yoxsulluq ömrünün axırına qədər onu müzəyyəl etmişdir.

Şəhənd 19 yaşlı gənə ikən uşaqlıqdan qəlbində bəy qaldıran milli vətənpərvərlik hisslərinə rəvə verən Təbriz inqilabının (Azərbaycan Demokratik hökumətinin) qəlib gəlməsi oldu. Bu vaxt o, Təbrizdə orta təhsil alırdı. Gənə Şəhənd inqilabı böyük sevinclə qarşıladı və Azərbaycan Demokrat Partiyasının gənələr təşkilatına daxil olaraq həvəslə öz ideyalarını Milli azadlıq ideyalarını təbliğ etməyə başladı. Çox keçmədi ki, Şəhəndin arzuları xain öllərlə boğuldu.

1946-cı il dekabrın 12-də Azərbaycan Demokratik hökuməti İran və Sovet hökumətinin əli ilə yerlə yekən edildi. Şəhənd başqa məsləkdaşları ilə birlikdə həbsdən azad oldu, 2

ildən bir qədər artıq həbsdən qalan Şəhənd birca gün də Vətəninin, xalqının məhkum olduğu fikrindən ayrılmamışdır. Həbsdə qaldığı sərəlarında bütün varlığı ilə bağlandıği demokratik gənələr təşkilatının və Milli Demokratik hökumətin fəaliyyətindən bəhs edən "Xatirə"lərini mənzum şəkildə qələmə almışdır. 1951-ci ildə 26 yaşlı şair xalqını sevdiyi üçün yenidən siyasi dustaq kimi həbs edilib Təhran zindanına atıldı.

1953-cü ildə işində cinayət tərkibi olmadığı üçün həbsdən azad olunur. Bir müddət özünə iş tapa bilməyən Şəhənd dərzi təmiri emalatxanasında fəhlə kimi işə düzəlir. Bu vaxt SSRİ-də böyük siyasi hadisələr baş verdi. Stalin öldü, diktatura loyallı idarə üsulu ilə əvəz edildi. Bunun təsiri Azərbaycanda da özünü göstərdi. Bir qədər fikir azadlığı üçün şərait yarandı. Şəhənd artıq siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirməyi bacardı. Şimali Azərbaycan ədəbiyyatını izləyirdi. Ana dilinin məhəlli dil, musiqisinin məhəlli musiqi adlandırılması, ana dilində danışanların cəzalandırıldığı və s. məhrumiyətləri görən Şəhənd "Yəni" adlı şeirində fars şovinizminin təhqirlərinə qarşı öz nəsinə ucaldı:

*...Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adını çəkməyim yasaq,
Anandan ad aparmağım yasaq
...Bilirsən?
Anadan doğulandan belə
Özüm də bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!
Avcılar, avcılar, quşları avlayıb
Tükünü dağıdub içsələr qanından,
Ördəyə "Qarğataq qarıldı!" deməzlər
Heç zaman, heç zaman,
Heç zaman, heç zaman!
Yurdumu, elimi dustağa salanlar
Söyləsin mən dəyəm, torpağım, axı nəyəm?
Qoymurlar sözlümü anama dilimdə –
Söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm.*

Şair ulu dastanımız olan "Dədə Qorqud" dastanlarını nəzmə çəkmiş, oradakı qəhrəmanları xalqının köməyinə çağırır. İlk

müraclət edib yardım dilədiyini Qorqud ata özüdür. Vətənin və millətin vəziyyətini ulu Qorquda danışır:

*Ohalar talanıb, evlər yaxılıb,
Mərd ləğidlər ölüb, ürək dağılıb.
Həsərlər alınıb, ordu basılıb,
Dodaqlar tikilib, qollar bağlınıb.
Altunlu bən evlər talana gedib,
Fev yiyəni gecə küçədə yatır.
Döv düşüb dirnaqsız düşmənlə əlinə,
Dışi batan yerlərdən atın qoparıb.
Çürüsəm də, ölsəm də,
Varlığım ölməyəcək.*

Şəhənd şeirləri ilə nə deyir, oxucuya nə tələqin edir? Onun amalı birdir. Mənim də xalqım, vətənim var! Niyə onu danışır? Bir vaxtlar M.Hadi də bu hissələri yaşamış və demişdi:

*Qoymuş millət imzasını övraqı həyatı,
Yox millətimizin imzası imzalar içində!*

Axi nə üçün mənim xalqımın adı, dili, vətənimin adı, tarixi təhrif edilsin, başqa xalqlarla yanaşı olmasın? Şəhəndi düşündürən bu idi:

*Mən demirəm üstün nəcətlərdənəm,
Demirəm ellərim, ellərdən başdı,
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda
Millətlər hamısı dosdu, qardaşı
Ancaq bir sözlüm var:
Mən də insanam,
Dilim var, xalqım var, yurdum-yuvam var,
Yerlərdən çıxmamışam göbələk kimi,
Adamam, haqqım var, elim-obam var.
Qul yaranmamışam yarananda mən,
Heç kəsə olmaram nə qul, nə əsir,
Qurtuluş əsridir insana bu əsr,
Əsir olanlar da buxovun kəstr.*

Bu sözləri yazarkən şairin vətəninin Şimal hissəsində də hələ sərbəstlik, suverenlik yox idi. Şəhənd həmişə Azərbaycan deyəndə vahid Azərbaycanı nəzərdə tuturdu. Ancaq görürdü ki, Şimalda heç olmazsa, dil bir qədər azaddır, hər yerdə işləyir. Amma vətənin bölünmüş olması onu düşündürür:

*Bir ürək aradan iki bölünüb,
Ayaq da qanlıdır, baş da qanlıdır!
Ağ saçlı analar qara geyinib,
Yanaq da qanlıdır, yaş da qanlıdır!
Amma şair nikbindir. İnanır ki, onun*

düşündüyünü bütün xalq düşündür. Əgər xalqın qəlibi xalq ilə döyülsünə, xalq da onu sevvəcək. Bunu şair özü də görür və inanır:

*Mən tək özüm deyiləm,
Xalqımın, ellərimin
Nəzi mən ilə vurur!
Hər qəlbim çırpınarkən
Köksümdə bir ürək yox
Milyon ürək çırpınır.*

Anlamaq dərzi böyük şairin böyük ürəyinin ən ağır yükü idi. Bu yük o qədər ağır idi ki, onu daşımaq çox çətin idi, ona görə də həssas-emosional şair ürəyi millət dərdinin ağırlığına dözməyərək arzu etdiyi gələcəyə apara bilmədi. O, 1979-cu il aprelin 10-da ürək xəstəliyindən 53 yaşında vəfat etdi.

Vətəndə yad, göz açıb gördüyü yurd yad, dili yasaq, adətləri qadağan olduğunu duyub dərk edən, dərdini demək üçün həbsdən hər an gözü önündə tutan sənətkardan biri də məşhur şair Sönməzdür.

Kərim Məşrutəci Sönməz

Kərim Məşrutəci Sönməz 1928-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini bu şəhərdə almışdır. Bir qədər Təbrizdə çalışmış, sonra təhsilini davam etdirmək üçün Təhrana getmiş, universitetin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bank-maliyyə sistemində işlərkən ölkədə gedən prosesləri aydınlığı ilə (çoxlarının dərk edə bilməyəcəyi səviyyədə) dərk etmiş, poetik istedadının gücünə arxalanaraq dərdlərini elin, vətənin dərdləri ilə birləşdirmişdir. Təbiətə nikbin olan Sönməz utopiyadan uzaq şəkildə xalqın real azadlığını arzu edib və buna inanır. Sönməz də başqa anlaşıq, millətsevər Azərbaycan ziyalı kimi ana dilinə "fars dilinin ləhcəsi" deyilməsinə dözə bilmir. Şovinistlərə açıq demək olmur ki, ay bisavad, dilin ləhcəsi qrammatik quruluş cəhətdən ana dilə uyğun olmalıdır. Azərbaycan türkcəsi fars dilinin necə ləhcəsi ola bilər ki, bu iki dil həm geneoloji, həm də tipoloji cəhətdən başqa-başqadır. Fars dili – flektiv, türk dili – aqqlüativ (iltisaf); Fars dili Hind-Avropa dillərinə, Azərbaycan dili türk dillərinə aiddir.

Sönməz dilinə ləhcə deyildiyini böyük təhqir kimi qəbul edir. O, aydın idrak duyğusu ilə dərk edir ki, xalqın yaşamasının, müstəqilliyinin birinci əlaməti onun dilidir.

Sönməz buna dözmür qələmə sarılır;
O gündən ki, dilim "ləhcə" sayıldı.
Yatmış təbii bir diksinib ayıldı...
Həqiqətdə bu dil mənim canımdır
İlyimdir, sümüyümdür, qanımdır.
Buna varlığı qədər inanan şair xalqın
millətsevərlərini, anlaqlı ziyalıları ayıq-sayıq
olmağa, düşmənlərin milli mənavi-yatı təhqir
etməsinə dözməməyə çağırır:

Açın gözlərinə amandır, dostlar!
Təbiin doğrucu dostu, düşməni.
Bu əllər içində özgə əli var,
O əldən qoruyun Ana vətəni.
Sönməz Şimaldakı qardaşlarımızın
beynəlxalq hüququ olmasa da, keçmişini təhrif
edilmiş şəkildə – bolşevizm doktrinasına uyğun
şəkildə öyrənməli olsalar da, ana dilində oxuması,
danışması Sönməzi ruhlandırır. Şimalı
qardaşlara qovuşmaq istəyir, amma yol bağlıdır.
Hər iki tərəfdən biza özgə adam nəzarət edir.
Bunu şair bədii şəkildə belə ifadə edir:

Yazışmağa yol bağlıdır,
Sağ açıqsız, sol bağlıdır.
Danışmağa dil bağlıdır,
Dağlarda görüş bari.
Milli ədəbiyyatımızda – o taylı, bu taylı
ədəbiyyatımızda yardım giley və vətən həsrəti
ifadə edən, ən geniş yayılmış şeir forması
bayatıdır. Sönməz də Vətən həsrətini bayatıya
çevirib bəlkə də zümzümə edirmiş:

Mən ayıq, dözümlü dağlar
Dilimdə dözümlü dağlar,
Dərdə elə dözərəm,
Əlimdən özüm ağlar.

Həsən Məcidzadə Savalan.
Həsən Savalan 1940-cı ildə Ərdəbil
yaxınlığında Savalan dağının ətəyində yerləşən
gözlə Cığınan Nur kəndində anadan olmuşdur.
Cənubi Azərbaycanda tanınmış söz-sənət ustası
H.Savalan da öz həmkarları olan Doktor Həmid
Niqə, Doktor Məmmədəli Fərqana, professor
Qulambəy Nəziroğlu, Həmid Məmmədov, Teymur
Pirhəşim, Səməd Sərdarniyyə, Əziz
Möhsəmi, Əli Kəmal, İsmayıl Hadi, Əbdükarim
Mənzuri, Xomeneyi Mirhədayət Həsəri, Böyük
Rəsulov, Məmmədza Heyət, Dillər
İbrahimov və başqaları kimi ana dilini özünün
vicdanı, şərafəti, şanı, damarında axan qanı qədər
sevir. Şair 2005-ci ildə "Dilim" adlı şeirində

deyirdi:
Sən mənim varlığım, şərafətim, şanımdır,
Düzlüyüm, düz sözüm, arı vicdanım.
Sənsən damarımın dolanan qanımdır,
Qəlbimə verirsən isti qan, dilim!
Yadıma salıram olub, keçəni
Böyük ağsaqqalı Qorqud Dədəni,
Yazdı oğuzları, çox sevdi səni,
Odur ki, əzizdir hər zaman dilim.
Savalan Çənliyəm, bayatında qardır,
Milyonlarca mənim, bayatım vardır,
Ağ gündür önümdə, güllü bahardır,
Kəşməli, aşığı, tar-kaman, dilim.
Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycanda

yaşay olmuş dilimizin dərdi bütün ziyalıları
döşündürür. Xalqın dildən əziz heç nəyi yoxdur.
Hətta vətən də xalqın varlığı üçün dillə
müqayisə edilə bilməz. Çünki xalq vətənsiz
yaşaya bilər. Amma dilsiz mövcud ola bilməz.
Assimilyatorlar yaxşıca bilirirlər ki, xalqın
vətəni olandan əvvəl üçün onu bir xalq kimi
mədəni cəhətdən məhv etmək lazımdır. Bunun
üçün onun dilini məhv etməlidir. Amma dünya
dəyişmiş, insanlıq sivilizasiya yolu tutmuşdur.
Daha böyük bir millət, onun mədəni dünyasının
güzgülsü olan dilini məhv etmək olmaz!

Zalimin zölmünü əlqışlayıb onu
tərifləmək xətti ilə sən yazı bilərəm. Amma
ana dilində yox, zalimin öz dilində. Dərd böyük
olanda adamın qəlbinə, ruhuna hakim kəsilir;
istər-istəməz insan öz daxili təlatümünü
mənzum şəkildə ifadə etməyə çalışır ki, fikir
ekspressivliyi güclü olsun. Cənubi
Azərbaycanın böyük filoloqu, tarixçisi kimi
tanıdığımız Məhəmməd Tağı Zehrabi də
haqsızlığa qarşı öz poetik səsinə ucaldaraq
müstəbiddə qarşı haykırmışdır.

1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda qələbə
çalmış Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə bu
azadlığın əbədi olacağına inanaraq çoxlu məqalə
və şeir yazmışdır. Cəmi bir il yaşayan
Azərbaycan Milli Hökuməti devrildikdən sonra
şah rejiminin təqibi başlandı. Bu vaxt qan
qardaşlarımızın çoxu xaricə qaçaraq yaxasını dar
ağacından və zindandan – qorumaq istədi.
M.T.Zehrabi də "Demokrat"lar ordusu
tərkibində Şimali Azərbaycanda sığınacaq
tapmaq üçün buraya gəldi. Burada onu heç
Bakıya buraxmadan Sibirə sürgün etdilər. 3 il

Sibir zindanlarında məhbus olan M.T.Zehrabi
"Şahın Zəncirində" adlı şeirində deyirdi:
Azad doğulan insana qandala nə gərəkdir?
Qandalları qırmaqları zindan nə
deməkdir?
Dünya, nələrin var? Əfsanələrin var?
Hicəra bəyər ölçüyə gəlməz kədərini var
Qanlar tökərək qandala qırdın ayağından,
Qandalları yığıdın və qayıtdın yekə
zindan!
Dəlm buyn üstündə gəzir qəm və fəlakət,
Bir gün səni zəncirlədi sultan,
Bir gün də "azadlıq və ədalət".

Şair hələ Təbrizdə ikən ana dilinə qarşı
düşməni münasibətdən hiddətlənərək 22 Avqust
1946-cı ildə yazdığı "Sən osan, mən də buyam"
şeirində öz etirazını belə bildirdi:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ah ki yox,
Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki, yox.
İlk dəfə ki, çörək verdi mənə, nəm demədi,
Əzəldə mənə duzdana nəməkdən demədi.
Anam xəstə deməyibdir mənə, ulduz deyib o,
Su donanda deməyibdir yaxdı bala, buz deyib
o.

Qar deyib, hərş deməyib, dəst deməyib, əl
deyib o,
Mənə heç vaxt bilya söyləməyib, çəl deyib o.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim,
Ellimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
İstəsən qardaş oluq, bir yaşayacaq, birlik edək,
Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda
gədək.

Əvvəla, özgə küləklərlə gərəklə axmayasan,
Sanlıyən, varlığımıza, xalqımıza xor baxmayasan.

Yoxsa gərşor deyəsən, millətini xur edəsən,
Gün gələr səhfa çənər, məcbur olursan
gedəsən

Cənubi Azərbaycanda dilimizin,
xalqımızın təqibləri, qadağalara məruz
qaldığını, ana dilinin yasaqlandığını etirazla
qarşılayan ziyalılardan biri də dilçi alim Həmid
Niqə idi. Öz doğma yurdunda qərib olan, kim-
liyini dilinə gətirə bilməyən xalqın daxili
duygularını şeir dili ilə ifadə edən H.Niqə "Ana
dili – sevgili dil" adlı şeirində yazırdı:
Sərkərdə səbükərlə elin şairi ucaldı,
Türkün adı hər guşada bir vəlvələ saldı.
Zəncirdə asırsən, yəni də hürriyə biddi,
Dünyada bux olduqca da, adil qala bildi.
Sənətdə, zirətdə, hünərdə alimlə var,
Bux hər yana, hər guşada bizdən necə iz var.

Həmid Niqə də Cənubi Azərbaycanın
bütün ziyalıları kimi 1979-cu il 12 fevral İran
inqilabından çox şey gözləyirdi. Amma sonra
yeni əvvəlki yovinizmi görüncə arzularının heç
çızıldığını görüb təəssüf hissi ilə yazırdı:

Hələ də adını çəka bilmirəm,
Hələ də kimliyim,
Qırq qar boxcada,
Əfsunlarla dəyünlü
Gizlin saxlanılır.
Hələ də qardaşım bərka dözəndə
əslini danır.

Cənubi Azərbaycan poeziyasının milli
mücadiləsi bitməmişdir. Xalq içindən gələn
etirazlarını bildirir: şairlər şeirlə, alimlər elmi
əsərləri ilə, sənə xalq isə piçilti ilə. Amma türk
deyənin tükünü didirlər.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə,
elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan
dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara
ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə
təmin edin. Unutmayın ki, o, sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

HƏQİQİ HƏQİQƏTDƏ OLDUĞU KİMİ...

Mobil ASLANLI HUNTÜRK,
pedaqoji elmlər doktoru

Gənclərimizin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, görüklü bir vətəndaş kimi özünü təsdiqində mənəvi-fiziki hazırlığın, habelə hərbi təlimin rolu böyükdür. Bu məsələ xalqımızın nəhəng söz bəhədirləri və fikir dühaları olan Nizaminin, Əsər Təbrizinin, Füzulinin, Yusif Məddahın, Məsinin, Məchur Şirvaninin, Hamidin, eləcə də sözünü kəsərli qələmi və iti qılıncı ilə deyən Qazi Bühranəddinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Əmaninin, I Şah Abbasın ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətində geniş əks olunmuşdur. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Baharlılar sülaləsinin layiqli yetirməsi olan Mirzə Cahanşah Həqiqidir.

Azərbaycan xalqının tarixində istedadlı şair, görkəmli ictimai-siyasi xadim, cahangir sərkərdə və hərbi sənətinin mahir bilicisi kimi tanınan Mirzə Cahanşah Həqiqi öz şücaəti, qələm və qılıncı ilə millətinə, Vətəninə xidmət etmiş görkəmli bir şəxsiyyət kimi parlanmışdır. Qaraqoyunlu dövlətinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan Cahanşahın siyasi fəaliyyəti, mədəniyyətin tərəqqisi sahəsindəki xidmətləri onun ədəbi yaradıcılığı ilə də sıx surətdə bağlı olmuşdur.

Apardığı çoxsaylı müzəffər yürüşlərdə bir sıra parlaq zəfərlər çalmış Cahanşah Həqiqi istər şəxsi həyatında, istərsə də bədii yaradıcılığında insanın fiziki kamilləşməsi və fiziki tərbiyə məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Böyük ədəb və dövlət xadimi, bacarıqlı sərdar və humanist şəxsiyyət olan Cahanşah dövlətçiliyin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi üçün xalqın övladlarının sağlam, qədd-qəmətli, dayanatlı, mərd və mübariz böyüməsinə mühüm əhəmiyyət verirdi.

Mənbələr əsasında Mirzə Cahanşah Həqiqinin şəxsiyyətinə nəzər saldıqda, onun babası Qara Məhəmmədin, atası Qara Yusifin, atası

Könüldaş xanının, qardaşları və eləcə də bütün qohum və əqrəbalarının hər birinin qorxmaz, hünərli, dayanatlı, həm də olduqca tədbirli, sayıb-seçilən şəxsiyyət olduqları üzə çıxır.

Tarixdə qəhrəmanlıq dolu salnamə qoyub gedən Qara Məhəmmədin fiziki güc və səbatlı dözümlü, hərbi səriştəsi, tamkinli davranış və hərəkəti, eləcə də Qaraqoyunlu dövlətinin yaradıcısı, atası Qara Yusifin (1410-1420) döyüş meydanlarında göstərdiyi rəşadət Cahanşahın ədalətli hökmdar (1436-1467), ərəmli bir igid, bacarıqlı bir sərdar kimi formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Cahanşahın fiziki və əqli baxımdan yetkin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, cəsur və qüdrətli bir sərkərdə kimi püxtələşməsində atası Qara Yusifin təlim və tərbiyəsinin əlahiddə rolu olmuşdur. Qara Yusif çox ağıllı və cəsarətli şəxsiyyət idi. Həmin dövrün tarixini olduqca aydın, mübaligəsiz qələmə alan tanınmış salnaməçilərdən Hüseyn Fərhudi yazırdı ki, Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı banilərindən biri olan Qara Yusif Qaraqoyunlu tayfalarına bacarıqla başçılıq edir və onları itaətdə saxlaya bilirdi. Qara Yusifin yaratdığı qoşun kimi möhtəşəm bir ordu qonşu dövlətlərin heç birində yox idi.

Mirzə Cahanşah Həqiqinin atası Qara Yusif o dövrdə məğlubedilməz sayılan Teymurilər, Cəlayirlər üzərində qəti qələbələr qazanmaqla Azərbaycanın cənub torpaqlarını yadelli qəsbkarlardan xilas etmişdi. Yüksək fiziki və hərbi hazırlığı onun əsl sərdar kimi çoxsaylı döyüşlərdə zəfər çalmasına bilavasitə səbəb olmuşdu. Salnaməçilər Cahanşahın atasının bahadırlıq əzəmətindən, onun döyüşçüləri ilə birlikdə göstərdiyi pəhləvanlıq rəşadətindən dönə-dönə söhbət açmışlar.

1392-ci ildə Qaraqoyunlu silahlı dastə-

lərilə Teymur qoşunları arasında olan cəng savaşında məhür sərkərdə Qara Yusifin özü kimi biri-birindən seçmə bahadır, güclü pəhləvanlar arasında gedən mübarizədə Qaraqoyunlu qüvvələri yüksək qətiyyət və əzmkarlıq göstərmişdilər. Ağır və sarsıdıcı zərbə alan Teymurilərin Qara Yusifin ordusu qarşısında çəşbaş qalması Qaraqoyunlu döyüşçülərinin fiziki hazırlıq durumunun yüksək olduğunu göstərirdi. Həmin toqquşmada Qara Yusif qələbə çalmasa da, Teymur döyüşçüləri çoxlu itki verərək, ağır zərbə almışdı. Zamanəsinin deyil, bütün dövrlərin ən qüdrətli fəvqəl sərkərdələrindən hesab olunan Əmir Teymurun salnamə qeydlərində Qaraqoyunluların hünər və igidliyi barədə müfəssəl söhbət açılmışdır. Fəvqəlbəşər sərkərdə öz xatirələrində həmin qanlı mücadilələri belə təsvir edirdi: "Azərbaycan müharibəsində Qara Yusiflə vuruşdum, az qalmışdı ki, qoşunum dağılsın..."

Həmin dövrün tarixçiləri Qara Yusifin bahadırlıq qabiliyyətindən heyrətə gəlmiş Teymur kimi dünyada tanınan fətehin qoşunlarına qarşı vuruşmalarında onun göstərdiyi misilsiz hünər barədə dönə-dönə danışıqlar. Həmin savaşılda bəbir kimi meydana çıxarıb pələng şücaəti göstərən nə ürəkli həmin gəncin qoçaqlığı belə təqdim edilir: "Qaraqoyunlularla Teymur qoşunları arasındakı vuruşmalarda Qara Məhəmmədin gənc oğlu Qara Yusif xüsusilə qəhrəmanlıq göstərir". (Foma Metstopski. Teymurləngin tarixi. Bakı, "Elm", 1957, səh. 23-24).

"1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığındakı Şənbə-Qazan deyilən yerdə Qara Yusifin qüvvələri ilə Cəlayirli Sultan Əhmədin qoşunu arasında böyük döyüş baş verir. Mirxondun və Xandəmirin yazdıqlarına görə, günlərlə davam edən əlbəyaxa döyüşlər Qaraqoyunlu qüvvələrinin qələbəsi ilə qurtarır. Cəlayirlər məğlub olub qaçır". (Bax: İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, APL-nin nəşriyyatı, 1958, səh.47).

1410-cu ildə Qaraqoyunlu dövlətini tam bərqərar etdikdən sonra Qara Yusif Qaraqoyunlu bəylərini Təbrizdə toplayaraq, həm dərəkə və düşüncəsinə, həm də igidlik və mərdliyinə görə, müasirlərinə parlaq nümunə olan oğlu Pir Budağı Sultan, yəni dövlət baş-

cısı etmişdir. Sultan Pir Budağa arxa olan Qara Yusif dövlət zərəbxanalarında kəsilən pulların üzərində onun adını yazdırdı: "Əs-Sultan ül-əzəm Pir Budaq xan". (Bax: Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər), Redaktoru prof. S.Əlyarlı. Bakı, "Azərbaycan" nəşr, 1996, səh.315).

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Pir Budaq xan dövlətin birliliyinə qarşı üsyan qaldırdıqda Qara Yusif ona çox sərt bir yazı ünvanlamış və onunla amansız davranacağını bildirmişdir:

Çıxma qarşıma, oğul, at qılıncı, olma səni asi,

Mənəm Günəşi ölkənin, həm mənəm onun ağası.

Mənimdir sultanlıq, həm də xilafət mənə ətadır,

Cavansən sən, hələ sənə xəlifə olmaq xə-tadır.

Verilmiş mənsəbi heç kim əlimdən ala bilməz,

Qəsb etmək dinimizdə bir günahdır bağışlanmaz. (Tərbiyə M. Danışməndani - Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1987, səh. 383-384).

Qara Yusifin vəfatından sonra Teymuri sultanı Şəhrux Qarabağa qədər irəliləməyə, Azərbaycanı zəbt etməyə müvəffəq olmur. Belə ki, Qara Yusifin varisləri, Cahanşahın qardaşları Qara İskəndər (1421-1423; 1431-1436) və İsfəndiyar Bərdə hakimi Əmir Yərhəməd Qaramanla müttəfiq olub mübarizəyə qalxırlar. Təbriz yaxınlığında yerləşən Alaş-kərt döyüşü tarixdə yadda qalan ən ciddi savaşıldan biri hesab olunur. Salnaməçilərin yazdıqlarına görə, həmin vuruşlarda hətta fil-lərdən belə istifadə olunmuşdu: "... Bu döyüşdə Qara Yusifin oğlu Cahanşah, sərkərdələrdən Əmir Firuz, Əmir Qurban və hətta Qara Yusifin arvadı Əleykə Könüldaş çox böyük şücaət göstərirlər. Lakin Qaraqoyunlu qüvvələri qələbə çala bilmir. Teymurilərin qüvvəsi həddindən artıq olduğundan müharibə Sultan Şəhruxun qələbəsi ilə nəticələnir". (Foma Metstopski. Teymurləngin tarixi. Bakı, "Elm", 1957, səh.25).

Qara Yusifin bahadır cüssəli, şir biləkli, timsah qüvvəli bir ərən kimi yalnız özü tarixə düşməmiş, onun oğulları da atası kimi cəngavər döyüşçü, fiziki cəhətdən möhkəm və

dözümlü igid olmuşlar. Bu haqda çox qiymətli məlumatlar verən professor Ş. Fərzəlibəylinin qeydlərinə görə, Xorasan qoşununun Amudaryanı keçib Azərbaycana hücumu barədə Rum sultanına xəbər verən Qara Yusif yazırdı: "Əziz oğlum Cahanşahı Sultaniyyəni mühafizə etmək üçün yolladım, sədaqətli oğlum Əmir Şahməmməd bahadırı İskəndər bahadırı birgə bir məsafəlik qaravuliyəyə (kəşfiyyətə) göndərdim. Özüm isə 50 minə qədər süvari ilə Təbriz yaxınlığında cəm olub, Ucan yaylağına tərəf getməkdəyəm. Dilavər oğlum Qara İskəndər 20 min süvari ilə arxada pusquda dayanmışdır. Başqa məsələlər barədə qasid sənə xəbər verər". (Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı, Azərşəf, 1995, səh.14).

Orta əsr fars və tacik təzkiyəsi, yazıçısı, habelə həmin dövrlərdə yaşamış şairlərin tərcümeyi-halı, yaşadığı zaman və mühit haqqında tarixi məlumatlar vermiş Dövlətşah Səmərqəndi "Təzkiyətüşşüəra" adlı məşhur əsərində Cahanşahın xeyriyyəçiliyi ilə yanaşı, həm də onun əvəzsiz maarifçilik fəaliyyəti, elmə, təhsilə və mədəniyyətə göstərdiyi misilsiz xidmətləri barədə yazır ki, o, dövrünün mükəmməl, savadlı adamlarından biri idi, bu cəhətdən atasından və qardaşlarından xeyli fərqlənirdi. Cahanşah eyni zamanda görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. O, zamanının böyük dövlətlərindən birini idarə etməklə bərabər, ölkədə mədəniyyəti inkişaf etdirmək məsələsinə də çox böyük fikir verirdi. Cahanşahın Azərbaycanı ayrı-ayrı şəhərlərində təşkil etdiyi mədrəsələr feodal uşaqlarının savad almaları üçün yeganə təhsil ocaqları hesab olunurdu. Cahanşah elm və mədəniyyəti çox sevdiyindən, onun saray məclislərində bir çox ədib və şairlər iştirak edirdi.

Qaraqoyunlu dövləti və onun hökmdarı Cahanşah haqqında qiymətli faktlar və maraqlı bilgiler çatdıran məşhur tədqiqatçı Dövlətşah Səmərqəndi onun ictimai-siyasi fəaliyyəti, dövlətçiliyin qorunub saxlanması sahəsindəki fitri istedadı ilə yanaşı, həm də yüksək bəşəri və humanist keyfiyyətlərinin şair təbiətindən irəli gəldiyini qeyd edərək və göstərirdi, Cahanşah hakimiyyət başına gəldikdən sonra köçərlik qayda və ənənələrinin çoxunu ləğv etmişdir. Mərkəzi hakimiyyə-

tə tabe olmaq istəməyən əyanlara qarşı ciddi mübrizə aparmaqla müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək, onları mərkəzi hakimiyyət ətrafında toplamağa müəyyən dərəcə müvəffəq ola bilmişdir. Bir sıra tarixçilər Cahanşahın xasiyyətinin tündlüyündən narazılıq etsələr də, onun böyük dövlət xadimi olduğunu inkar etmirlər. Cahanşahın hərbi işi sahəsindəki uğurları, əvəzsiz sərkərdə kimi cəhangirlik iddiasında olması onun iradi və fiziki cəhətdən yetkin və kamil olması ilə bilavasitə əlaqədar idi. Böyük say, dözümlü və gərgin zəhmət hesabına fiziki cəhətdən təkmilləşməsi ona ağır müharibələrdəki maneə və çətinlikləri asanlıqla dəf etməyə imkan verirdi.

Güclü xarakterə, möhtəşəm iradəyə, sağlam və qüvvətli orqanizmə malik Cahanşah yüksək mənəvi-əxlaqi hissələrdən də xali deyildi. Bu yüksək bəşəri keyfiyyətləri o, iştirakçısı olduğu, mədrəklik nümayiş etdirdiyi döyüşlərdə də büruzə verirdi.

Qanı bir, canı bir, dili bir, dini bir, qəlbi, düşüncəsi bir olan Osmanlı qardaşları ilə aralarındakı anlaşılmaz münafişələr bizləri bir daha səhv etməmək üçün düşünməyə çağırır. Biz həmin xoşməramlı, mənəvi münasibətlərin iştirakçısı olduq, mədrəklik nümayiş etdirdiyi döyüşlərdə də büruzə verirdi. Qanı bir, canı bir, dili bir, dini bir, qəlbi, düşüncəsi bir olan Osmanlı qardaşları ilə aralarındakı anlaşılmaz münafişələr bizləri bir daha səhv etməmək üçün düşünməyə çağırır. Biz həmin xoşməramlı, mənəvi münasibətlərin iştirakçısı olduq, mədrəklik nümayiş etdirdiyi döyüşlərdə də büruzə verirdi. Qanı bir, canı bir, dili bir, dini bir, qəlbi, düşüncəsi bir olan Osmanlı qardaşları ilə aralarındakı anlaşılmaz münafişələr bizləri bir daha səhv etməmək üçün düşünməyə çağırır. Biz həmin xoşməramlı, mənəvi münasibətlərin iştirakçısı olduq, mədrəklik nümayiş etdirdiyi döyüşlərdə də büruzə verirdi.

Cahanşahın hələ gənc yaşlarından uzaq görünən bir hökmdar olmuş, özünü Şərq regionunda müzəffər görmək üçün osmanlıları ən yaxın arxa bilmiş, onlarla xoş keçinməyi münasib hesab etmişdi". (Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Yənə orada, səh.20-21).

Cahanşahın yetkin bir şəxsiyyət - istər şair, istər ictimai-siyasi xadim, istərsə də yənilməz bir sərkərdə və igid bir pahlavan kimi

formallaşmasında onun böyüdüyü mühitin, xüsusilə ailə tərbiyəsinin müstəsna rolu olmuşdur. Onun mükəmməl təhsil almasında və böyük fiziki məktəb keçməsinə qardaşları Şah Məhəmməd, Əbu Səid, Qara İskəndər və İsfəndiyarın, atası Qara Yusifin xidmətləri danılmazdır.

Mənbələrdə göstərilir ki, böyük sərkərdənin ömür-gün yoldaşı, vəfalı xanımı Əleykə Köndüldə də zamanının pəhrəman qadınlarından biri olmuşdur. O, 1421-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Aləşkərd çölündə Sultan Şahruxun qoşunlarına qarşı ağır döyüşlərdə bir əlində qalxan, bir əlində qılınc əri ilə çiyin-çiyinə vuruşaraq, misilsiz hünər və şücaət göstərmişdi. Tarixi mənbələrdə bir daha qeyd edilir ki, kişi qeyrətli hünərvər qadın bir sıra döyüşlərdə əri ilə birgə çarpışıb. Cahanşahın atası Qara Yusifin arvadı çox qoçaq və ərincə həddindən artıq sədiq bir qadın kimi təsvir edilir. (Yənə orada, səh.41-42).

Qaraqoyunlu dövlətinin inkişafı, möhkəmlənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməyən Cahanşah üst-üstə 30 il səltənətdə olmuşdu. Mirzə Cahanşah Həqiqinin uşaq və gəncliyi atasının hakimiyyəti uğrunda ağır çarpışmaları və məğəpətlər dövrünə təsadüf edir. Qanlı-qadahlı cəng savaqların fəal iştirakçısı olan Cahanşah təbiətin ona bəxş etdiyi cismani əzəmət, möhkəmlik və ziriklik sayəsində bacarıqlı bir sərkərdə kimi yetişmişdi. İlk vaxtlar ədalət hakimi olan Həqiqi kamil döyüşçü, cəsur bir bahadır və uzaqgörən mahir siyasətçi kimi Qaraqoyunlu taxtına çıxmaq arzusuna düşür. O, 1435-ci ildə hakimiyyətə gəlmək üçün qanlı mübarizəyə qoşulur. Mükəmməl fiziki və hərbi kamillik zirvəsinə yüksəlmiş Cahanşah bir sıra ağır döyüşlərdə böyük hünər, qoçaqlıq, fərsət göstərərək, mətinliklə zəfər çalır. O, ən ağır döyüşlərdə vicdanla vuruşmuş, haqq və ədalət tərəfdarı olmuşdur. Bu prinsipi özünə həyat devizi seçən Mirzə Cahanşah ən ağır mübarizə meydanlarında düşmənlərinə qalib gəlir, onları asanlıqla diz çökdürüb, məğlub edir. Qüdrətli şahın əzəmətli ordusunun Gürcüstan üzərinə müzəffər yürüşü uğurlu oldu. 1447-ci ildə Şahruxun ölümündən sonra onun vassal asılılığından çıxaraq tamamilə müstəqilləşən Cahanşahın dövlətinin sərhədləri cənubda Kirmandan şimalda Dağıstan və Gürcüstana,

şərqdə Qəzvinə qərbdə Mosul, Mardin və Ərzincana qədər uzanmış, böyük bir imperatorluq halına gəlmişdi.

Teymurilər dövlətinin zəifləməsindən bacarıqla istifadə edən Cahanşah dərin siyasi biliyi və əsl sərkərdəlik məharəti sayəsində, demək olar ki, bütün Qərbi və Şərqi İrənin böyük hissəsini işğal etmiş və Teymurilərin paytaxtı olan Heratı da ələ keçirmişdi. Cahanşah misilsiz abadlıq işləri gördürərək, bağlar, yollar, körpülər saldırır, məscid və mədrəsələr tikdirirdi. Şərqin möhtəşəm abidələrindən sayılan İrəvanımızdakı İcməzəddini, Təbrizdəki Göy Məscid də Mirzə Cahanşah tərəfindən tikdirilmişdir. O, qorxmadan dini ehkamlara, onun cybəcər adətlərinə, münasibətini həyat eşiqindən və haqlı mübarizədən fəkindirən qanunlara qarşı çıxmış, hətta bu işdə öz etiraz səsinə ucaldaraq, "ənəl-həqq" demişdir.

Cahanşah dövrünün İslam dininin bir sıra ehkamlarına qarşı çıxan, bu yolda ağır təqiblərə və edamlara məruz qalan mütləqəqqi şairlərdən Şihabəddin Sührəverdi, Eynəliq-üzzat Miyanəci, Həllac Mənsur, Fəzllullah Nəimi, İmaməddin Nəsimi, Bədrəddin Sımavi, Qazi Bühranəddin, Şah Qasim Ənvar, Şəms Təbrizi kimi sağlam ruh və dönməz əqidə sahiblərinə pərəstiş etmiş və onların cəsarətli ideyalarını qətiyyətlə dəstəkləmişdir. Həmin dövrün məşhur salnaməçiləri Cahanşahın İslam dininə olan münasibətini birmənalı olaraq belə açıqlayırdılar: "Cahanşah Təbrizdə Göy məscid tikdirməsinə baxmayaraq, özünü şəxsən dincə bir o qədər də meyl etmirdi. Tarixçilər Cahanşahın Qaraqoyunlu sülaləsinin başqa nümayəndələrindən fərqli olaraq "dincə hörmət etmədiyini" göstərirlər. Tarixçi Məcdəddin Məhəmməd Əl Hüseyni "Zinyətül-məcalis" adlı əsərində yazırdı ki, Cahanşah "şəriətə xor baxırdı". (Yənə orada, səh.58).

Dərin zəka və parlaq təfəkkür sahibi olan akademik Ziya Bünyadov öz tədqiqat və araşdırmalarında orta əsrlər dövrünün ilkin başlanğıcında bir sıra mütləqəqqi cəhətlərin olmasına baxmayaraq, həm də elmin, incəsənətin, ümumi mədəniyyətin, fiziki tərbiyənin, hərbi sənətinin inkişaf və çiçəklənməsinə maneçilik törədən İslam dininin arxaik xüsusiyyətlərini qəbul etməyən o dövrün bir sıra işıqlı

simalarının ideyalarını ürəkdən dəstəkləyirdi: "Xürrəmilər və Babək təliminin göstərdiyi təsirin izi çox sonralar - XV əsrdə də qalmışdı".

Mirzə Cahanşah Həqiqinin dünyagörüşünün formalaşmasında həyat və fəaliyyətinin mənasını dönməz məslək, amal və əqidə sədəqətində görünən Nəsimi şeirinin böyük rolu olmuşdur. Həqiqi qəzəllərində mətin iradə və əzmlərlə dövrünün ictimai-siyasi, dini eybəcərliklərinə qarşı dönmədən mübarizə aparmış üsyankar şairimiz Fəzlullah Nəsiminin adını hörmətlə çəkir və özünü onun müridi hesab edirdi.

Həqiqinin özü də bütün ömrü boyu avamlığa və xürafata qarşı çıxmış, dini təəssübkeşliyə öz münasibətini bildirmişdir. Şair xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq uğrunda böyük fədakarlıq göstərmişdir. O, xalqın övladlarının sağlamlıq, gümrə və qıvrıq olmaları üçün fiziki tərbiyə məşğələlərinə böyük meyl göstərməyin tərəfdarı olmuş və bu sahədə xeyli mütərəqqi işlər görmüşdür. Şairin qəzəl və rübailərində fiziki tərbiyə, fiziki-cismani yetkinliklə bağlı dəyərli fikirlərə qədərincə yer verilir. O, şəxsiyyətin mənəvi və fiziki yetkinliyində, onun əqli-intellektual kamilləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən stolüstü oyunlardan biri olan şatranj (şahmat) oyunundan bədii ifadə vasitəsi kimi tez-tez istifadə edirdi:

*Sirri-hikmət künü kənzin razıdır,
Arifi-vəhdət onun dənəsidir,
Eşqibəzi beh ze şatranjbəzdir,
Nəfsini qət eyləyənlər qazıdır.
Kim ki, bilmir öz həqiqinin zatını,
Sormagil ondan onun isbatını,
Oynamaz şatranji-eşqin atını,
Görməyən bu rüq'ənin şahmatını. (Həqiqi C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1986, səh. 120).*

Şair göstərir ki, öz həqiqini tanımayan adamdan onun isbatını sorma, özünü və vəziyyətini dərk etməyən adam eşq şahmatının atını oynada bilməz. Və yaxud:

*Fərəs kənarəyi-şıldan keçər ruxa qarşı,
Piyada sürməyi forzına şah edər təlim. (Yenə orada, səh. 70).*

Həqiqi poeziyasında torpaq, Vətən, ana məhəbbəti, Vətənin qeyratlı, igid və namuslu övladlar tərəfindən müdafiə olunması məsələləri də xüsusi yer tutur. Şairin fikrincə, Vətəni,

torpağı qorumaq üçün onun sahiblərinin sağlamlığı, fiziki dözümlü, möhkəmliyi, bir sözlə, fiziki-cismani yetkinliyi olduqca önəmli məsələdir. Onun vətənpərvərlik ruhunda yazılmış şeirləri və bu şeirlərdəki Vətənə, torpağa, doğma yurda məhəbbət konsepsiyası Həqiqinin əsərlərinin mahiyyətini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həqiqinin "Divan"ında toplanmış lirik şeirlərində insana hörmət, eşq və məhəbbət, dostluq, sədəqət, ədalətlik, xeyirxahlıq və həyatsevərlik kimi bir sıra mənəvi-əxlaqi və humanist keyfiyyətlər də dolğun əksini tapmışdır.

Şairə görə, sağlamlıq, hər şeydən əvvəl, məhz gözəlliyin özüdür. Həqiqi bir sıra qəzəllərində sevgilisinin gözəlliyini - boy-buxununu, qaş-gözünü, xalını, yanağını, dodaqlarını, zülfünü, incə belini, ceyran yerşini, sifətini, nikbinliyini, əhval-ruhiyyəsini bilavasitə cismani sağlamlıqla əlaqələndirir. Sağlamlığı gözəlliyin əsas şərti və meyarı hesab edən Həqiqi belə yazırdı:

*Çəməndə sərv-i-qəddintək çinar görməmi-
şəm,*

*Rüxun kimi səməni-gül'uzar görməmi-
şəm. (Yenə orada, səh. 66).*

Həqiqi də şeirlərində sağlamlığa birinci xoşbəxtlik, gözəlliyə isə ikinci xoşbəxtlik kimi qiymət verir:

*Bəsirət əhli görəndə qiyami-qamatini,
Dedi ki, sərv-i-sahi dər misal beylə
görək...*

*Boyumu hər kim ki, gördü sidratül-əla
dedi,*

*Vəchini hər kim ki, baxdı, cənnətül-məva
dedi. (Yenə orada, səh. 49, 101).*

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin inkişafı və təşəkkülünün zəfər yürüşlərinin əsasında, hər şeydən öncə, Cahanşahın pəhləvanlıq rəşadəti, bəhadrılığı, yüksək hərbi bilik, bacarıq və məharəti, fiziki-cismani əzəməti ilə yanaşı, həm də mənəvi-iradi keyfiyyətləri dururdu. Odur ki, Mirzə Cahanşah Həqiqi tək ulu babalarımızdan bizə miras qalan alp ərənlilik xüsusiyyətlərinin bütün mahiyyətini vətənpərvərçəsinə tərbiyə etdiyimiz gənclərimizə dərinləndirən öyrətmək mənəvi borcumuzla əvəzlənə bilər.

DİLİMİZ MƏNƏVİ KİMLİYİMİZDİR

Məhəmməd BAHARLI

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan dilçiliyi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını davam etdirir və bu elmin bir sıra sahələri əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox araşdırılır. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədəqət Həsənovanın bu yaxınlarda çapdan çıxmış "Dilimiz mənəvi kimliyimizdir" adlı kitabı bu baxımdan sanballı və elmi-nəzəri fikir dərinliyi ilə diqqəti çəkir.

Kitabda Azərbaycan dilçiliyinin ədəbi dil məsələləri, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat, dialektologiya kimi sahələrinə aydınlıq gətirilmiş, bu mövzudakı tədqiqatların nəticələri ortaya qoyulmuşdur. Kitabdakı yazıları oxuduqca hər dəfə maraqlı bir fikirlə qarşılaşır, çağdaş dövrümüzdə dilçilik elminin çox sayda problemlərinin həllini göstərən mülahizələrə rast gəlirik. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti problemləri diqqəti cəlb edir. Reklam və elanlardakı, şifahi və yazılı nitqimizdəki nöqsanlar müəllif tərəfindən tənqid edilməklə yanaşı, onlara qarşı mübarizənin zəruriliyi göstərilir. S.Həsənova ümummilli lider Heydər Əliyevin nitq mədəniyyətimizə yüksək münasibətini təsdiq edən faktlardan bəhs edir və onların dilimizin qorunması və siyasi natiqliyimizin inkişafı üçün ən yararlı örnək olduğunu göstərir.

Müəllifin qələmə aldığı problemlərə nəzər saldıqda onların, doğrudan da, elmin düzgün istiqamətdə inkişafına mane olduğu meydana çıxır.

S.Həsənova dialektologiya elminin yenidən və diqqətlə işlənməsini zəruri hesab edir, xüsusilə, dialektoloji lüğətlərin bir daha nəzərdən keçirilməsini vacib sayır. Həqiqətən də, bu gün, müəllifin qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilə aid olan bir sıra leksik-qrammatik vahidlərin, danışq fərqlərinə malik olan sözlərin, mənası dəyişmiş dil vahidlərinin, uşaq sözlərinin, botanika elmi ilə bağlı bir sıra terminlərin, yemək adlarının dialekt kimi qeydə alınması düzgün deyil. Və ya nitq mədəniyyəti sahəsində

cümlələrin düzgün qurulmaması, baş alıb gedən orfoqrafik səhvlər, nitq istisnaları, reklam və elanlardakı dil xətaləri, alınma sözlərə aludəçilik, müəllifin dediyi kimi, dilimizin gələcəyini sual altında qoyur.

Kitabdakı "Dilimizin yayılma arealı və təsir dairəsi" adlı yazıda S.Həsənova xalqımızın "tatar" adlandırılmasının qaynağı və səbəblərini araşdırarkən maraqlı mənbələrə müraciət etmiş, bu fikrin əsaslılığını göstərmişdir. O, müxtəlif qaynaqlara, o cümlədən türk qaynaqlarına söykənərək dilimizin təsir dairəsinə müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan, dünyanın bir sıra dillərinə, o cümlədən slavyan dillərinə keçən leksik-qrammatik faktlardan danışmışdır. S.Həsənova Azərbaycan dilinin Qafqaz xalqlarının dilinə təsiri məsələsinə də toxunmuş, belə bir fakta diqqət çəkmişdir ki, bir dildən başqa dillərə, əsasən, isim və sifət, bəzi hallarda isə feil keçdiyi halda, Azərbaycan dilindən erməni dilinə həтта say, zərf və bağlayıcılar da keçmişdir. Bu gün ermənilərin öz sözləri kimi qələmə verdikləri bir çox leksik-qrammatik vahidlər Azərbaycan xalqının milli dil vahidləridir.

Sədəqət Həsənovanın "Dilimiz mənəvi kimliyimizdir" kitabının əsas hissəsi ədəbi dil və üslubiyyat məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada o, müxtəlif zamanların və çağdaş dövrümüzün ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını dil-üslub xüsusiyyətləri prizmasından araşdıraraq onların xəşliyi, dəyəri üzə çıxarmışdır.

Əsərdə "Kitabi-Dədə Qorqud" un dilindən danışarkən onun xalqımızın dilinə məxsus hikmət xəzinəsi olmasını bir daha təsdiq edən faktlar, Nizami Gəncəvinin dil və söz haqqında fikirlərinin sistemli və ardıcıl şəkildə sıralanması, Aşıq Qurbaninin poetik dilimizi xalqın dilinə və zövqünə yaxınlaşdırması, ədəbi dilimizə M.P.Vaqiflə gələn sözlər, M.Ə.Sabirin canlı xalq dilini ərəb-fars tərkiblərinə geniş mey-

dan verən əziz vəzifə sənətin dilinə gətirməsi. C.Məmmədovun və onun şüarında Məmmədovların dilinə bağlı yanaşma, S.Vurğunun dilimizə münasibliyi və s. məsələlər də əksini tapmışdır. Bundan başqa, kitab Azərbaycan ədəbi dili tarixində Səhray mətbəəsinə nəzər salınmışdır, onun dili ilə S.Vurğunun dilimizə müqayisə edərək maraqlı faktlara üz çıxarılması, ədəbi dilimizə xidmətə o ayda Səhrayın da ayda S.Vurğunun cəhəllərindən gətirən əməllər, Müşfiqin tarixi vəziyyəti ilə də qoruyub saxlayan dilin üslub keyfiyyətləri və s. haqqında maraqlı və orijinal fikirlər ərsəyə gəlir. Burada M.Müşfiqin dilimizə gətirdiyi yeni ifadələr (şübhəli məqayə, dəyərli mülkiyyət, həvəs çağırışı, sevdi məşəlləri, oyaq qələmlər, mavi yeri, dağın səllamı, sevdanın əlləri və s.) seçilib di-üslub uğuru kimi dəyərləndirilmişdir. Leksik quruluşun vəziyyətlərindən başqa, şairin fərqli frənzələr əsli etməsi haqqında fikirlər irəli sürülmüş və mövzu ilə bağlı dil faktları göstərilmişdir. "Yeni şairiyyətim həmişə vurdur", "İlə bir söz çıxarar xəsis cəməldən" və s. kimi misallarda yeni frənzoloji ifadələr təhlilə cəlb edilmişdir. Müəllif əziz yarımda dərin kəməllə yeməyi, mənasız döbdəbdən, bəzək-düzdəkdən uzaq dili ilə seçilən Müşfiqin dili və üslub uğurlarına görə "Azərbaycan şairinin "yağlayanı" kimi qiymətləndirmişdir.

S.Həsənova Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında aktiv mövqeyi, xalq dili xaricində aqur salınması haqqında, bu xaricdən sonrakılarla işləməyə ehtiyac olduğunu və s. aydın verən Rəşad Rəzvanın dilçilik görüşlərini araşdıraraq, dilin sadəlik, rənginlik, alimlə sülh, dialekt məsələləri ilə bağlı fikirlərinə aydınlıq gətirərək, şairin yaratdığı yeni söz və ifadələrlə münasibətini bildirmişdir. S.Həsənova Ən mənalı söz belə Yerli-yersiz işlədəndə fəhri dəyərini, dərünü - deyən Rəşad Rəzvanın aşığıdakı misallardan çıxış edərək şairin orijinallığını bir daha vurğulamışdır.

Lermontov deyilən mən,

Səhrayın da deyilən:

Nə olsun ki...

Onlar da

Rəşad Rəzvan deyildir.

S.Həsənovanın N.Rafiboylinin dili ilə

bağlı fikirləri də maraqlandır. Müəllif göstərir ki, N.Rafiboylinin dilində sənətin gücü ilə "Yaxşı kəməllə işləyir qəbir", "Kəməllərdən dəyərliyə axır", "Yaxşı dağın yeri, mənəm dəyər", "Zəhmət də xəstədir", "Mənəvi mərasimlər", "Ağacın meydanı", "Təsəvvürlər", "Pərişan ilham" və s. kimi ifadələr vardır, onların içində şairin Azərbaycan ədəbi dilində mövqeyi müəyyənləşdirilir.

Kitabın "Gələn gələcək dənizdir!" məqaləsinin adı ilə dilimizə münasibliyi bəlli olan M.Pərahimovun söz haqqında fikirləri N.Göyçovun, M.Fürkanın fikirləri ilə müqayisə edilir. Müəllif M.Pərahimovun dilimizdəki aforsitik məzmun daşıyan fikirləri də rəvayətmiş, onların maraqlı nümunələr seçmişdir.

Səhrayın Həsənova "Dilimiz monovi kimliyimizdir" kitabında İlyas Əfəndiyevin nəsrinə lirəlik gətirən dil vəziyyətlərindən danışmış, adı sənətlər üslubi mahiyyət verən yazının linqvistik keyfiyyətlərini üz çıxarmışdır. Bədii dilə bir sıra coğrafi məkanların sonrakı üslubunda qeyri-ədəbi, onlara fərqli baxış istisi ilə sənətin vətəni yenidən köş edilmiş təsəvvürlərinin yaranması müəllifin diqqətindən yayınmışdır.

Kitabın vətənpərvər şair İslam Səforlinin dilinin şairliyini göstərən məsələlərdən də bəhs edilmiş, şairin prinsip kimi seçilən misralardan seçmələr verilmişdir.

Kitabın İslam Səforli alovlu nitqi və Azərbaycanlıq ideyaları ilə Səməd Vurğunla müqayisə edilmiş, "Naxçıvanın Səməd Vurğun" adlandırılmışdır. Doğrudan da, Azərbaycan S.Vurğunun dilində hansı vəsətlə seçilərsə, Naxçıvan İ.Səforlinin dilində eyni vəsətlə tərənnüm edilir.

S.Həsənovanın kitabında bütöv söz deyən, "dağların daş qəlbini dilə gətirən" Ə.Kürçaylıya maraqlı bir yanaşma tərzi örnü göstərir: "Rənglər" silsiləsində Rəşad Rəzvan kimdirsə, "dağlar silsiləsində" Ə.Kürçaylı odur - deyən müəllif bu fikri əsaslandıraraq dil materialları ilə maraqlı və orijinal fikirlər irəli sürərək, şairin poetik dilindəki bir sıra ifadələrin xaslığını üz çıxarır: dərdin şahidi, dilsiz asrlərə at sürmək, daş adımı, inamın daş heykəli, ürkətdən sürgün olan sevinc, çiçək, bir udumluq külək, susmaq arzılığı, qarotlar dumanlığı, suların ütilənməyi, qara rəngli ulduz (gözlər haqqında), qəmin rəngi, aydan nur dərmək, şimşəyin səmanı

dağlaması, ürvi dərd ağacından əsməq, göhd meşə tobaşın insanlaşmağı, firsət qələni, fikir qələni, arad dənizə, qala zəngləri, yağlı-yağlı ol (yarpaq haqqında), bəhrənin belini qırmaq, kəməlləki imtəah, xayaldan qovulan "bolkalar" və s.

S.Həsənova M.Arazın nağməli dilini də linqvistik təhlil silsiresindən keçirir, onun adı sənətləri hükmətə, heyətə döndərmək qabiliyyətinin poetik sənətlə və səhrayın yüksək məzmun əsasında dayandığını göstərir. Şairin söz fəlsəfəsini açmağa qadir olan dil faktlarına müraciət edərək onun sayəsində milli dilimizin "Araz təbli", "Araz vəsəli" olduğunu göstərən faktları üz çıxarır. Müəllif "hər sənətin qəlpəndən yapaşmayan" Məmməd Arazın dilini Azərbaycan ədəbi dili tarixində milli hadisə, milli mədəniyyət örnəyi kimi qiymətləndirir.

B.Vahabzadənin dilindən danışarkən onun dilimizin qədrini bilməyənlərə, təsəvvübünü çəkməyənlərə münasibətini qəhrivəsində, ana dili ilə bağlı əsərləri prizmasından yanaşaraq üslub məziyyətlərini elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Nüsusilə də İran İslam Respublikasında Azərbaycan xalqının milli varlığını şübhə altına alan, xalqımızın məşəyini farslarla bağlayan, dilimizə aqışı nəzərlə baxan Yəhya Zaka kimilərə şairin "Cavab" şeiri üzərində dayanılır.

S.Həsənovanın Nəbi Xəzri haqqında yazdıqları dərin təsir bağışlayır. Onun gəiro verdiyi dəyər kimi aqışıdakılar maraqlıdır: "Şairin dilindəki "Tufanlar olmasa, sakitlik olmaz", "Dərya çağlayırsa, durulacaqdır", "Qurmuş çinar da bir əbədşadır", "Yadlar gəlib dost olanda dostlar yad olar" kimi aforsitik fikirlər, "kədərikütu", "məvi yol", "səmə yolçuları" (durnalar), "sevgi gəmisini", "qəlbün səhilləri" kimi yeni ifadələr onun öz qələminə

münasibdir, maraqlı, alim baxımından, məna qatıları cəhətdən diqqət çəkən söz-ifadə sənətlərini Nəbi Xəzri mətbəəsinə aid edir... Nəbi Xəzri poetikası aqışı bir kəməllərə bənzəyir. Burada işləyən ulduzlar bir-birinə göy vurur, qəribə bir üslubla, gəzəllik, cəhədlərlik, fəhriyərlə qəndə sayırlar. Ədəbi aləmdə də nəfəsi dəyən, izi bilmən, yolu aydın seçilən, şeirlərinə məhəllər həsələyən, sənətlərinin səhri məşəyətə qarşı onu daha da cəhədləndirən Nəbi Xəzri orijinallığı ilə, örnümlüyü ilə yad-dəyərliyədir. Onun sənətləri vətənin gəh bəhrin, gəh də tobaşın hüsnünü dəyərən küləkləri kimi fikir dünyasını gəzir, ona Nəbisəyahi bəzək vurur.

Kitabın "Kimsə məni söz təxtindən sələ bilməz" deyən C.Novruzun ədəbi dilimizə xidmətdə fərqli olması fikri irəli sürülür və şairin söz dünyasına nəzər salınaraq seçkinliklər üz çıxarılır, əsərlərinin birində "qeyrət sözü" ifadəsini işlədən söz sənətlərinin dilimizə qeyrətli münasibətini vətən sevgisindən qidalanması qeyd edilir.

S.Həsənovanın "Dilimiz monovi kimliyimizdir" kitabında Naxçıvan ədəbi mühitini təmsil edənlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinə müəyyən qədər yer verilmişdir. Araşdırma göstərir ki, qabiliyyət, istedad hansı məkəndə olsa, üz çıxacaq. Naxçıvan yazarlarının da Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi yeri və rolu vardır. Kitabın bu yerin və rolun nədən ibarət olduğunu açıqlayan çox sayda fikirlərlə qarşılaşırıq.

Ümumiyyətlə, S.Həsənovanın "Dilimiz monovi kimliyimizdir" kitabı dilçilik elminin və fəlsəfəsinin inkişafına aid dəyərli əsərlərdən bürüdür. Kitabın məzmunu və ideyaları, elmi dəyəri onun həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətini əsaslandırır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227
Telefon: 498-55-33

E-mail: mehmed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 12.12.2017.

Jurnalə abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profiline uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-mailə ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.